

ОЛЕКСАНДЕР БАРАН

Нариси історії Пряшівщини

Накладом Української Вільної Академії Наук

Вінніпег

1990

Канада

ALEXANDER BARAN

Survey of the History of the Priashiv Region

Published by the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in Canada

---

Winnipeg

1990

Canada

ОЛЕКСАНДЕР БАРАН

**Нариси історії
Пряшівщини**

diasporiana.org.ua

Накладом Української Вільної Академії Наук

Вінніпер

1990

Канада

ВІД АВТОРА

В 1978 році редактор збірника „Лемківщини”, професор Богдан Струмінський, просив мене, щоб я написав довшу статтю до цього збірника про історію „Південної Лемківщини” чи Пряшівщини. Стаття мала містити в собі тисячу років історичного розвитку східних слов’ян, кінчаючи на 60-тих роках ХХ-го століття. Приготовляючи свою статтю та студіюючи новіші праці про розвиток українського життя в Чехословаччині, я побачив, що в останньому часі багато тенденційного, взагалі не об’єктивного матеріялу опубліковано про пряшівських українців-русинів на рідних землях і на еміграції. Ці викривлені історичні інтерпретації та інші не українські видання спонукали мене до опублікування моєї статті окремою працею.

На цьому місці хочу подякувати Українській Вільній Академії Наук в Канаді за поміч і підтримку у виданні цієї книжки. Хочу висловити свою подяку професорові Богдану Струмінському за мовну поправку моїх писань.

Вкінці, присвячую ці нариси 50-літтю проголошення Карпатської України (1939) та славної пам’яті президентові цієї держави, Монсіньорові Августину Волошинові.

ВСТУП

Пряшівщина чи Південна Лемківщина, це територія сьогоденішньої східної Словаччини, де через останнє тисячоріччя жили українці-русини, або, як їх давніше названо, християни (католики) „руської віри”. Ці українці жили близько словацьких осель, а навіть де-не-де були з ними змішані. Словаки, щоб набути більше територій та придбати більшу кількість населення, старалися притягнути до себе всіх південних лемків чи пряшівських русинів. До Першої світової війни, однак, ця територія належала до давньої Угорщини, де і русинів, і словаків трактовано як небажані слов'янські меншини, яких, за малярською політикою, треба було асимілювати. Ці меншини старалися оборонювати себе від насильної маляризації і часто поєднувалися й підтримували одна одну. Та після Першої світової війни ситуація змінилася. На мирових договорах дійшло до поділу давньої Угорщини і русини-українці Південної Лемківщини, тобто католики „руської віри”, що належали до Пряшівської єпархії, були приділені територіально до Словаччини. Словаки, взоруючись на асиміляційній політиці маляр, розпочали ще інтенсивніше словаччення всіх українців-русинів на своїй території. В наслідок того, за останніх 70 років своїм шкільництвом та своєю культурною пропагандою вдалося їм зденационалізувати велике число українського населення. Вони, однак, не могли знищити історичних джерел релігійного і національного життя „Південної Лемківщини”. У всіх історичних статистиках та офіційних документах до Першої світової війни вірні Пряшівської єпархії уважалися русинами.

Історичним документом та офіційною статистикою найбільшої ваги є акти Малярського Державного Архіву, які подають урядове зчислення всіх вірних Мукачівської єпархії з 1782-86 років.¹ Це урядове зчислення має свою дуже цікаву історію, яку в нашому вступі вкоротці опишемо і зреферуємо для шановних читачів.

Мукачівська єпархія, одинока єпархія греко-католицьких українців-русинів давньої Угорщини, у 80-их роках XVIII ст. увійшла в колізію з латинським єпископом Спішу, який хотів скасувати східній

обряд на своїй території. „Руські парафії” Спішу, які в дійсності підлягали цьому латинському єрархові, протестували у Відні в малярській королівській канцелярії проти такого ворожого акту єпископа. Їхній протест був підтриманий та зреферований самим мукачівським єпископом, Андреем Бачинським, який ще окремо домагався у цісарській канцелярії, щоб усі українці греко-католики в Мадярщині були вийняті з-під влади латинських владик, а стали підчинені мукачівському єпископові. Крім того, Бачинський ще домагався, щоб державні власті зарядили точне зчислення всіх українців-русинів давньої Угорщини. В наслідок його домагань малярська королівська канцелярія видала два декрети, з дня 14-го лютого і 25-го квітня 1782 року, в яких наказала всім північним комітатам чи жупам, щоб зарядили точне зчислення всіх українців на їхній території.² На основі цих декретів кожна жупа мусіла створити спеціальну комісію урядових осіб, які мали уважати, щоб не було жодних надужитъ при реєстрації поодиноких осіб. Ця реєстрація, одначе, не відносилася тільки до осіб, але тут мали бути точно зазначені всі українські греко-католицькі парафії, їхні маєтки та приходи. Реєстрація була запланована на один рік, одначе вона затягнулася аж до 1786-го року. Вислідком тих реєстрацій залишилася для нас найкраща статистика Закарпаття та закарпатських українців у цілій історії цього народу.

Ця статистика ніколи не була опублікована, і ми знайшли її тільки п'ять років тому в Будапештському державному архіві. Ця статистика творить колосальний матеріал понад 20,000 сторін рукопису, який дотепер ще ніколи не був опублікований чи прокоментований. Одиноким твором, який частинно міг використати ці матеріали, був т.зв. „Ужгородський Шематизм” з 1814 року.³ На жаль, ми не маємо змоги тут ширше займатися цією обширною статистикою, для неї потрібно окремих студій. Для нашого твору ця статистика є важна тим, що вона уважає всіх греко-католиків у східній Словаччині русинами. В ній немає навіть найменшої згадки про словаків чи словацькомовних католиків східнього обряду. Але щонайважливіше, ця статистика доказала, що в часі єпископа А. Бачинського більше ніж одна третина закарпатських українців не жила на сьогоднішній Карпатській Україні, але якраз на території східної Словаччини. На основі статистики у 1786 р. Мукачівська єпархія мала разом 464,031 вірних. Як з того відрахуємо 50,000 румунів в Марамароші і Сатмарі, то всіх русинів-українців на південних схилах

Карпат було 414,031. А за згаданою статистикою на території теперішньої східної Словаччини жило 174,693 русинів супроти 238,093 співбратів сьогоднішньої Карпатської України. Ті русини, що замешкали територію сучасної Словаччини, знаходилися в таких комітатах чи жупах давньої Угорщини: в Земплині 82,844, в Шаріші 45,300, у Спіші 17,150, в Абауї 17,157, в Гемері 2,591, а в Торні 1,249.⁴ В дійсності створенням Пряшівської єпархії малярська влада хотіла поділити українське церковне життя на Закарпатті майже на дві рівні часті й на дві рівні групи греко-католицького населення.

Поділ давньої Мукачівської єпархії та створення нової Пряшівської єпархії в 1816 році піднесли місто Пряшів до ролі нового культурного центру закарпатських українців, і під впливом цього перейменовано Південну Лемківщину на „Пряшівщину”. Новий пряшівський культурний осередок, одначе, не став підрядною імітацією Ужгороду, але в скорому часі став найважливішим заборолом карпато-українського відродження, звідки повиходили найвизначніші борці за національне та культурне пробудження українців-русинів за Карпатами. Вистачає нам тут згадати ось такі імена, як: П. Лодій, М. Балудянський, Ю. Гуца-Венелин, Г. Таркович, А. Добрянський, О. Духнович, О. Павлович, А. Кралицький та інші...

Цей новий пряшівський національно-культурний осередок, мимо свого окремого існування, ніколи не відділився ні політично, ні ідеологічно від решти карпатських українців, а головно від первісного українського центру в Ужгороді. Це яскраво показалося в 1918-19 роках, коли в усіх усюдах Пряшівщини і Карпатської України проголошено „Одність Українського Закарпаття від Попраду аж до Тиси”. Крім того пряшівщани ще в окремих нотах домагалися, щоб їх не відокремити від „карпато-руського” материка й навіть поставили це як умову свого приєднання до Чехословаччини.

Нещастям для Пряшівщини було те, що в 1939 році угорська окупація, а в 1944 р. совітська окупація відокремили цей клаптик української землі від свого материка. Без Карпатської України Пряшівщина не могла вже так сильно боротися проти словацької асиміляційної політики. Найсумнішим фактом є те, що греко-католицький клир, колишній авангард русинства, почав тратити свою національну свідомість. Але тут також грала велику роль словацька пропаганда, яка поширювала ідею, що тільки відокремленням від „уніятської” Церкви на Закарпатті можна зберегти греко-католицьку Церкву на Словаччині.⁵

В кожному разі, Пряшівська Україна сьогодні є загрожена цілковитим зникненням. Тому ми тут, в наших коротких нарисах, хочемо показати її славу минулість та її осягнення на національному, соціальному, релігійному та культурному полі.

-
1. Magyar Országos Levéltár — Magyar Királyi Kancellária, *Acta Regulationem Dioecesium et Parochiarum ferientia*, Munkács G.R.U., fasc 1-17.
  2. IBIDEM xe, fasc. 2, fol. I,
  3. *Schematismus Ungvariensis 1814*, Ungvár, 1814-5.
  4. MOL, Magyar Kir. Kancelária, *Acta Regulationem*, fasc. 2, fol. I,
  5. J. Kubinyi, *The History of Prjasiv Eparchy*, Rome: **St. Clement U.**, p. 169-193.

ЧАСТИНА ПЕРША

**Пряшівщина від початків
до 1867 р.**

ПОЧАТКИ ПІВДЕННОЇ ЛЕМКІВЩИНИ

Важним питанням і предметом постійної наукової дискусії було до недавніх часів поселення "східних слов'ян" на південному схилі Карпат. Ці суперечки розпочались в другій половині XIX століття, коли мадярські історики під впливом зростаючого антислов'янського шовінізму суб'єктивно, а деколи навіть тенденційно почали інтерпретувати та пояснювати розвиток національних меншостей на їхній території. Історики, як Ш. Бонкало,¹ Й. Гашпар,² А. Годинка,³ П. Фодор,⁴ Ш. Карачоні⁵ та інші, хотіли доказати, що "корона св. Степана" мала юридичні й історичні права над землями "Карпатської Котловини", і тому заселення українцями-руси́нами сьогоднішнього Закарпаття пояснювали колонізацією, яка шойно розпочалася в XIII-XIV століттях з волі мадярських королів. Ті мадярські історики до своєї групи звербували також і визначного російського науковця А. Петрова, який мав впливати на слов'янську науку та переконати чеських і українських істориків про правдивість мадярської теорії.⁶ Трудно було,

1. S. Bonkáló, *A magyar rutének*, Будапешт, 1920, с. 6-37.

2. J. Gáspár, *A keleti szlávok antropológiája*, Kárp. Tud. Társaság, Ужгород, 1944, с. 73-6.

3. A. Hodinka, *A kárpátaljai rutének lakóhelye, gazdaságuk és multjuk*, Будапешт, 1923, с. 1-18.

4. F. Fodor, *Magyar föld — magyar élet*, Будапешт, 1937.

5. J. Karácsonyi, *A magyar nemzet történeti joga hazánk területéhez a Kárpátoktól le az Adriáig*, Великий Варадин, 1871.

6. А. Петров, *Древнейшія грамоты по истории карпаторусской церкви и епархии 1391-98 г.*, Slovanský Ústav, Прага, 1930.

одначе, переконати Л. Нідерле,⁷ В. Халоупецького,⁸ Т. Легоцького,⁹ М. Грушевського,¹⁰ В. Гаджегу¹¹ та О. Мицюка¹² про об'єктивність та добру волю мадярських істориків. Вони з деяких дрібних документальних зазначень, як "Dux Ruizorum", "Marchia Ruthenogum", "Alpes Ruthenogum" і "Dux Ruthenorum", виводили, що українці-русини на Закарпатті були автохтонами, мали вже державну організацію перед приходом мадяр, а під мадярами стали якимсь окремим автономним князівством (Marchia, Ducatus), яке перестало існувати в XIII столітті під час татарських нападів та в наслідок насильного перетягнення руської шляхти на латинство та мадярську національність.

У післявоєнних історичних і археологічних розшуках виявилось, що обі ті теорії були помилковими. Поперше, розшуки заперечили твердження мадяр, що закарпатське горішне Потисся було незаселене людьми. Найновіші археологічні розкопи відкрили багато старовинних осель, гробів і курганів, які недвозначно свідчили не тільки про досить густе поселення, але про виразне слов'янське заселення тих країв.¹³ Ці археологічні знахідки також свідчили про існування якоїсь органічної структури племінного життя.¹⁴ Зрештою, вже про таке зорганізоване життя свідчить мадярський літопис анонімного нотаря короля Бейли III, *Gesta Hungarorum*.¹⁵ За цим свідченням

7. L. Niederle, "Počátky Karpatské Rusi" *Národopisný Vestník Československý*, т. 15/2 (Прага 1922), с. 22-31; він же: "Počátky slovanského osídlení Podkarpatské Rusi", *Národopisný Vestník Čsl.*, т. 24 (1931), с. 39-41.

8. V. Chaloupecký, "Dvě studie k dějinám Podkarpatska: 1. Súl z Bulharska (892), 2. Kdy bylo horní Potisí připojeno k Uhrám", *Sborník Filosofické Fakulty University Komenského*, т. 3, н-р 30 (Братислава, 1925), с. 133-186; він же: *Staré Slovensko*, Прага, 1923, с. 40-267.

9. T. Lehoczky, *Beregvármegye monografiája*, 3 тт., Ужгород, 1881-1883, т. I, с. 46-132; він же: *Beregvármegye leirása*, Будапешт, 1876, с. 46-53.

10. М. Грушевський, *Історія України-Руси*, Нью-Йорк, 1954, т. I, с. 213-215, 223-226.

11. В. Гаджега, "Додатки до історій русинів і руських церковей в був. жупі Земплинській", *Науковий Збірник Товариства "Просвіта"*, р. VII-VIII, Ужгород, 1930-31, с. 66-87.

12. О. Мицюк, *Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі*, т. I, Ужгород, 1936, с. 1-76.

13. Е. А. Балагурі, С. І. Пеняк, *Закарпаття — земля слов'янська*, Ужгород, 1976, с. 85-131; С. І. Пеняк, "До питання про час заселення східними слов'янами Верхнього Потисся", у: *Великий жовтень і розквіт возз'єданого Закарпаття*, Ужгород, 1970, с. 73-85.; С. І. Пеняк, *Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VII-XIII ст.*, Київ, 1980, ст. 109-71; О. Ставровський, *Словацько-польсько-українське прикордоння до 18 століття*, Братислава, 1967, с. 28-30.

14. Балагурі, Пеняк, цит. твір, с. 125-143; Пеняк, *Ранньослов'янське...*, с. 109-169.

15. *Anonimi Gesta Hungarorum*, вид. E. Szentpétery, *Scriptores rerum Hungaricarum*, Будапешт, 1937.

верхнє Потисся знаходилося під владою слов'янського жупана Лаборця, який був підданим болгарського князя Салана. Салан володів землями, що простягалися на схід від Дунаю аж до Карпатських хребтів. Слов'яни, що з ними мадяри постійно були в контактї після прибуття на Потисся — це були "Rutheni", тобто русини. Анонімний літописець згадує також і руські городища: "Унг" (Ужгород), "Боржа" (Боржава), "Мункач" (Мукачево), "Землин" (Земплин). Згадує також і сумний кінець жупана Лаборця, якого угорці дігнули і вбили над річкою, що досьогодні називається Лаборець.¹⁶

Другий аргумент проти мадярських істориків — це ствердження, що мадяри до XIII-го століття не цікавилися горішнім Потиссям і не опанували його. Це були вільні території, де жило давнє місцеве осіле населення, а не кочове, як твердив А. Петров.¹⁷ Мадярська стратегія т. зв. Гуері (Засік) все полишала на пограниччі широке пасмо нічієї землі, яке було заселене приязними угорцям або неутральними народами.¹⁸ Таким отже пасмом нічієї землі було ціле підкарпатське Потисся, а ще більше території південної Лемківщини, тобто північні частини жуп Списької, Шариської і Земплинської. На основі доказів сучасних словацьких істориків Галаги¹⁹ та Варсіка²⁰ можна з певністю твердити, що мадярські кордони в Спиші і Шариші аж при кінці XIII або на початку XIV століття досягнули Карпатського хребта. Завдяки пляново переведеним археологічним дослідям за останні три десятиріччя число виявлених слов'янських городищ та поселень верхнього Потисся можна поділити на такі райони: 1) правий бік ріки Тиси з притоками Рікою та Боржавою; 2) долина ріки Латориці з притоками; 3) долина ріки Угу (Ужа) з більшими притоками; а на сьогоднішній Східній Словащині (Пряшівщині): 1) західні схили Вигорляту; 2) долини річок Ондави і Лабірця; 3) середня течія Ториси, поріччя Секчова і Топлі; 4) північносхідні райони долин Горнаду і Попраду.²¹

16. Там же, розд. XI-XII. (До даних аноніма з XIII ст. треба підходити дуже обережно, бо в його розповіді про кінець IX-поч. X ст. помішані історичні перекази з літературною фантазією. Такою фантазією є правдоподібно "жупан Лаборець", утворений з назви річки, а не навпаки. — Б.С.)

17. Петров, цит. твір, с. 84-86.

18. К. Tagányi, "Gyepű és gyepűelve". *Magyar Nyelv*, Будапешт, 1913.

19. O. Halaga, "Hospodársko-spoločenský vyvoj Šariša a Spiša ako pohraničia v 12-13 storočí" *Nové Obzory*, III, Кошиці, 1961, с. 200-220; він же: "Solné hrady v Potísi a ranofeudálne pohraničie", *Nové Obzory*, IV, Кошиці, 1962, с. 77-107.

20. B. Varsik, "Osídlenie východného Slovenska do 14 storočia", *Príspevky k dejinám východného Slovenska*, Братислава, 1964, с. 9-30; він же: *Osídlenie Košickej kotliny*, Братислава, 1964.

21. Пеняк, "До питання"..., с. 82.

В залежності від природних умов ці поселення можна поділити на землеробські, які були поширені на низовім передгір'ї, і на землеробсько-скотарські на гірській території. Гірські поселення зростали після оформлення мадярської ранньофеодальної держави та під час намагання мадярських феодалів закріпити слов'ян.²² Приклади таких ранньослов'янських поселень на Східній Словаччині виявлено у Сомоторі, Пряшеві та Гнойному.²³ Вони є прямо ідентичними з давніми поселеннями Карпатської України, розкопаними в Радванці та Зняцеві.²⁴ Це означає, що сьогодення Східня Словаччина та Карпатська Україна в часі приходу мадяр та раннього мадярського державного устрою були заселені тим самим східнослов'янським чи руським народом.

Суспільне життя руського населення Закарпаття розвивалося згідно з засадами східнослов'янської племінної структури. На основі цієї структури русини колонізували залісені північні території та розділювали їх на племінні "країни" чи округи. Ці "країни" вибирали своїх воєвід, які ставали головними адміністраторами своїх підданих. Всі ці піддані вільно належали до свого роду і були рівними членами свого суспільства. До XIII століття не панували над ними ні репрезентанти мадярського раннього феодалізму, ні відпоручники галицьких князівств.²⁵

Важно ще згадати одно дискусійне питання: *прийняття Кирило-Методіївського християнства закарпатським населенням*. На жаль, це питання розглядали все такі особи, які, якщо були добре обізнані з історією Кирило-Методіївського християнства, то були дилетантами в історії Закарпаття. І навпаки, закарпатські історики ніколи не були експертами Кирило-Методіївських часів. Історики мадярської школи, як Годинка і Петров, старалися заперечувати всякі зв'язки між Закарпаттям та Великоморавською державою.²⁶ На їхню думку Закарпаття в тих часах було зовсім незаселене, а крім того немає жадних прямих

22. Там же.

23. J. Pastor, "Sídliškový výskum na Somotorskej hore r. 1955", *Slovenská archeologia*, Братислава, 1958, т. VI/2, с. 314-43; V. Budinský-Krička, "Slovanské osídlenie na severovýchodnom Slovensku", *Slovenská archeologia*, 1961, т. IX/1-2, с. 347-77.; S. Šiška, "Slovanské sídliskové objekty v Hnojnom, okr. Michalovce", *Archeologické rozhledy*, XVI, 1964, н-р. 4, с. 379-394.

24. Балагурі-Пеняк, цит. твір, с. 110-131.

25. О. Ставровський, цит. твір, с. 24-28.

26. А. Hodinka, *A munkácsi görög-katholikus püspökség története*, Будапешт, 1909, с. 182-186; Петров, цит. твір, с. 3-7.

доказів, що такі політичні, культурні чи релігійні зв'язки могли існувати. Щодо їх аргументів, то, як передше сказано, модерна археологія доказала існування зорганізованого населення на тогочасному Закарпатті, а з другої сторони, якщо Кирило-Методіївське християнство мало далекосяжні впливи в Польщі,²⁷ в Галичині²⁸ й у північній Балкані,²⁹ то здається неможливим, щоб обійшло тільки сусіднє Закарпаття. Крім того учні солунських братів після смерті Методія покинули Велику Моравію і перейшли до Болгарії, де вони сильно піднесли релігійну освіту та місійний дух серед народу.³⁰ Ціле Затисся і навіть Потисся, що перед приходом мадяр підлягали болгарській адміністрації, користали з Кирило-Методіївського християнства та з місійного ентузіазму наслідувачів солунських братів.

Це Кирило-Методіївське християнство, однак, на Закарпатті не затрималося надовго. Воно було зліквідоване впадом кочових мадяр, які витиснули болгар із всієї Карпатської котловини, а на заході знищили всю Моравську державу. Закарпаття, а головню північне Потисся, як вже сказано, не було вповні окуповане мадярами, але було ізольоване від слов'янського християнського світу.

Ця ситуація змінилася тільки в XIII столітті, коли мадярське (вже християнсько-февдальне) королівство почало посуватися до карпатського хребта і феодалізувати південну Лемківщину разом з північно-східньою Словаччиною. Ця феодальна колонізація на практиці відбувалася так, що король, до якого належали всі пограничні землі, розподілював ще неозначені території як феодальні посілости між своїми васалами та церковними інституціями. Першими, що користали з тих донатій, були різні релігійні ордени. В 1212 році у Хмельові від короля Андрія II дістав широку посілость орден Хрестоносців Божого Гробу. Другий такий осідок хрестоносців постає в Габолтові. Монастирі цистерціянців в XIII столітті постали у Бардієві, у Красній над Горнадом і у Спиському Щавнику. В 1278 році постає у Великому Шариші також і перший монастир августинів.³¹

27. K. Lanckorońska, "Le vestigia del rito Cirillo-Methodiano in Polonia", *Antemurale*, т. I, Рим, 1954, с. 13-28; вона же: *Studies on the Roman Slavonic Rite in Poland*, Рим, 1961.

28. П. Ісаїв, *Звідки Русь-Україна прийняла християнство*, Філадельфія, 1952.

29. Sts. Cyril and Methodius, Рим, 1969, с. 210-218; F. Dvornik, *Byzantine Missions among the Slavs*, Нью-Брансвік, 1970, с. 244-254.

30. Dvornik, цит. твір, с. 245-255.

31. F. Uličný, "Vznikanie cirkevného a šľachtického vlastníctva pôdy a osídlenie Šariša v 13 storočí", *Prispevky k dejinám východného Slovenska*, Братислава, 1964, с. 57-59; Halaga, "Hospodársko-spoločenský"...", с. 209-210.

Разом з донаціями для монаших чинів королі почали роздавати маєтки своїм шляхетським васалам. В XIII столітті у Спиші вже виразно зазначено посілости двох важних шляхетських родів: Текеле і Аба. До них належали села Габолт, Мокролуг, Бардіїв, Смильно, Радома, Трочани, Раславиці, Строчин, Курима, Дубинне, Грабовець, Комарів, Грабське і Мальців. З них деякі, як Смильно, Раславиці і Габолтів, ще знаходилися за засіками (*ultra indagines*) Мадярщини в напрямі польської границі.³² Центральна Шарищина, тобто територія між Пряшевом, Сабиновом та Тульчиком, на думку словацького історика Ф. Улічного була найгустіше заселеною кордонною частиною північносхідньої Мадярщини, де формувалася королівська посілість замку Великого Шариша. До неї належали села чи місцевості Сабинів, Пряшів, Малий Шариш, Жупчани, Коятиці, Ражняни, Оркуцани, Островани, Медзани, Грегоровці, Хмільнянська Нова Весь, Малий Сливник, Тульчик і інші.³³ На території північного Земпліну також існували в XIII столітті колонізуючі шляхетські роди. Між ними варто згадати роди Бакшів, Толчвів і Богаті-Радванів, які володіли великими маєтками з численними селами, що їх частково згадує О. Мицюк.³⁴

В XIV столітті фєвдальна колонізація стала ще інтенсивнішою. Мадярщина після татарської навали (1241 р.) зрозуміла, що не повинна допускати агресора на рівнину, а може успішно затримати його на природній границі Карпат. Для гірської оборони одначе мусіла побудувати ланцюг укріплених замків на схилі Карпатських гір, а для утримання цих замків треба було зфєвдалізувати всю гірську територію до самого хребта. Для фєвдалізації територій вже не вистачало тільки закріпачення місцевого населення, але треба було спровадити більше колонізаторів для повного заселення гірських долин. Першими такими колонізаторами на Мадярщині були німці і румуни, а опісля також і галицькі русини-українці. Через прихід тих колоністів спершу стали заселеними королівські домінії, але у XIV столітті багато королівських земель у північносхідній Мадярщині роздаровано визначним магнатським родам, як Цудари, Перенії, Розгонії, Другети та Текеле. Заходами тих родів на південній Лемківщині витворилися також і великі шляхетсько-фєвдальні домінії, як: Мако-

32. Ставровський, цит. твір, с. 41-45.

33. Улічнó, цит. твір, с. 56-57.

34. Мицюк, цит. твір, с. 41-43.

Церква в Лімній (з 1753 р.) на Стропківщині, одному з перших засвідчених українських сіл південної Лемківщини.

Zemplén vármegye, Magyarország vármegyei és városai, Будапешт (не пізніше 1908 р.), с. 328-29.

вещька, Стропківська, Чичванська та Гуменська, а частково також і Михайлівська.³⁵

Але як переведено цю колонізацію? — Як вже згадано, першими колонізаторами в Мадярщині були німці, яких запросили мадярські королі, щоб після татарського знищення заселити і сколонізувати вільні та слабо заселені королівські землі. Німці, будучи землероба-

35. Ставровський, цит. твір, с. 42-43.

ми, перетворювали залісені підгір'я та широкі долини у родючі сільсько-господарські території, а щоб вони прив'язалися до своїх нових посіlostей, мадярські королі обдарували їх спеціальними привілеями. Найважливішими такими привілеями були: а) звільнення на якийсь означений час від оплати мита, б) звільнення від усяких тимчасових кріпацьких зобов'язань. Ці німецькі колоністи на основі т. зв. "німецького права" виплачували умовлену ренту за одержані землі прямо королівському скарбникові, й то у формі натуралій чи якоїсь праці, але не у формі панщини.³⁶

Німців одначе небагато оселилось на південній Лемківщині і вони ніколи не впливали на суспільне життя колонізуючого населення. Натомість румуни, звані в той час волохами, прямо надали новий характер та окрему соціально-правну настанову цілому колонізаційному процесові на Закарпатті. Волохи були пастухами, а не землеробами, як німці. Вони, випасаючи свою худобу та свої стада, вже від IX століття мандрували по цілім Балканським півострові і, як твердить О. Мицюк, ще перед приходом маляр заходили до Семигороду та на східню частину Закарпаття.³⁷ Зрештою, в часах початків малярської держави вони відігравали таку саму ролю в Семигороді, як русини-українці на Закарпатті, тобто вони стали тим неутральним льокальним населенням поза засіками малярського королівства.

Волохів, вже як колонізаторів, окремо запрошено на Мадярщину після татарської окупації і їх трактовано подібно як і німців. Вони подіставали такі самі привілеї і дочасне звільнення від мита та панщини. Але для них ці звільнення мали зовсім інакший ефект, ніж для німців. Вони не були землеробами й не стали осілими колонізаторами, прив'язаними до землі. Коли для них проходив означений час на звільнення від мита та панщини, вони як півкочові пастухи, переносилися на нові несконізовані території, де діставали знову такі самі звільнення, як попередньо. Таким то чином, вони переселювалися з місця на місце, втіщаючись усе правом нового колонізатора. Це й дало початок т. зв. "волооському праву" (*ius valachicum*).³⁸

Волохів на Закарпатті знаходимо найбільше в Мармароші, в Березі та в Угочі. Менші волоські угруповання зайшли також до Угу (Ужу) і Земплину, але даліше вже не було правдивих волохів, а тільки

36. Мицюк, цит. твір, с. 65-67, 70-76.

37. Там же, с. 76.

38. Там же, с. 76-81.

такі, що користувалися волооськими привілеями. Як загально відомо, скрізь, де волохи жили чи перебували (на Балкані чи в Карпатах), їх пастуший спосіб життя витворив з назви "волох" синонім пастуха. Тому всіх пастухів у північній Малярщині, які жили в Карпатах згідно з привілеями волоського права, називано волохами. В XIV столітті в Карпатах говориться про волохів, які були руської, словацької та польської національності.³⁹

Зрештою, правдиві волохи під час панування малярського короля Людовика Великого з Анжу (1342-1382) почали покидати територію давньої Малярщини і переселюватися до Молдавії та Буковини.⁴⁰ В тих країнах вони знайшли для себе і закріпили політично більш самостійну екзистенцію. З відходом одначе тих румунів опорожнилися великі території для колонізації. На тих територіях починає активізуватися еміграція русинів-українців з Галичини.

Февдалізація Галичини в XIV столітті та трудні політичні відносини робили життя галицьких селян трудним. Життя в Малярщині здавалося їм безпечнішим та більш упривілейованим. Тому ці селяни радо переселювалися на той бік Карпат на запрошення малярських королівських властей та окремих февдальних магнатів. Цей переселенський процес відбувався так, що агенти малярських властей відвідували галицькі села і намовляли тамтешніх селян, щоб прийняли ними пропонований контракт і переселилися на Закарпаття. Їхні намови звичайно були успішними і в XIV столітті цілі села переселилися з Галичини на Закарпаття, де вони скоро змішалися з автохтонним руським (українським) населенням і суцільно заселили південні схили Карпат. Агентами малярських властей спочатку були німці, а тільки пізніше наймано на їх пости карпатських русинів, які однак отримували свої контракти на основі німецько-волоської колонізаційної практики та на основі існуючих німецького і волоського прав. Їх називано "солтисами" та "князями" ("кенезами"), з яких перша назва походить з німецького "schultheiss", а друга з румунського "sneaz". Функція обох типів агентів походила з того самого принципу колонізаційного процесу. Солтиси і "князі" мали за обов'язок приводити, поселювати та організувати колоністів на даній території. Іншими словами, вони

39. Старовський, цит. твір, с. 84-89; L. Karakim, *K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1867*, Братислава, 1961, с. 15-18; Hodinka, *A munkácsi... története*, с. 74-75.

40. Мицок, цит. твір, с. 82.

не тільки припроваджували колоністів, але наглядали над ними в новім місці поселення, щоб ці поселенці точно виконували свої контрактові обов'язки. Для утримання правопорядку між поселенцями вони отримали також і судову владу над усіми жителями своїх колоній. Як заплату за агентуру їм надано право вільних громадян держави та виділено для них малу земельну власність, яка, одначе, не перевищувала 6 ділянок. Деякі з них одержали також і шляхетські надання, й багато дрібношляхетських родин на Закарпатті веде свій початок від таких солтиських та "княжих" прадідів.⁴¹

Щодо громадсько-соціального життя переселенців в документах XIV століття в подвійний спосіб говориться про русинів-українців на південній Лемківщині. В документі з 1340 року згадуються русини (Rutheni), мешканці села Крижованів коло Пряшева, в родинних мастках магнатів Переніїв.⁴² Так само говориться в 1336 році про русина Йосифа в селі Винному коло Михайлівців.⁴³ В обох цих свідченнях говориться про русинів осілих, які належали до певного села і до певного пана й були частиною новозапровадженої фєвдальної системи. Але не мусіли всі вони стати звичайними кріпаками. Ось у 1361 році в Шарищині згадано, що русини були звільнені королем від оплачування мита.⁴⁴ Те означає, що ті русини-українці були також осілими хліборобами, бо тільки хлібороби могли користуватися привілеями німецького права.

Поруч з тими осілими русинами в 1356 році в документі з села Лімного коло Стрпкова згадується про "волохів або русинів"⁴⁵ (Valachi seu Rutheni), в інших документах згадується тільки про самих "волохів" з українськими іменами.⁴⁶ Ясним є, що термін "волох" тут означував не національну приналежність, а пастуше зайняття. Українці згаданих документів були мандрівними пастухами, які користувалися з привілеїв волоського права.

41. T. Lehoczky, "Adalékok a kenézek intézményéhez", *Történelmi Tár*, Будапешт, 1890, с. 155-173, 744-792; він же: "Adalékok az oláh vajdák, oláh és orosz kenézek vagy soltészek és szabadosok intézményéhez hazánkban", *Történelmi Tár*, 1894; Hodinka, *A munkácsi... története*, с. 74-75; Мицюк, цит. твір, с. 70-87.

42. Haraksim, цит. твір, с. 14.

43. Gy. Nagy, *Gróf Sztáray család oklevéltára*, Будапешт, 1887, с. 132.

44. Ставровський, цит. твір, с. 85.

45. P. Ratkos, "Vznik a osídlenie makovického pántva do začiatku 17 storočia", *Prispevky k dejinám východného Slovenska*, Братислава, 1964, с. 44.

46. Ставровський, цит. твір, с. 81-86.; E. Lukinich, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*, Будапешт, 1941, с. 77-117.

Ці дві суспільно-економічні вітки первісного українського населення на південній Лемківщині, тобто на сьгоднішній Пряшівщині, зливаються тільки з кінцем XV або початком XVI століть. Їх злучує не національна приналежність або суспільне становище, як доказують сьгоднішні советські історики, але церква. Ця "руська церква", основана на "руській вірі", не тільки злучила українців південної Лемківщини в одну суспільно-етнічну цілість, але також засимілювала православних румунів (волохів), які, як колонізатори, потрапили на цю територію.⁴⁷

ПОЧАТКИ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ ТА УНІЯ НА ПІВДЕННІЙ ЛЕМКІВЩИНІ

Закарпаття, як вже згадано, в другій половині IX століття мусіло вже користати з християнізації солунських братів св. Кирила і Методія. Але з приходом маляр та їхньою окупацією Карпатської котловини це початкове християнство було зредуковане до мінімуму. Його міг відновити тільки новий доплив поселенців з Галичини, де християнська віра поширилася вже при кінці X або з початком XI століття. З галицькими поселенцями на Закарпаття поприходили також і священники, а опісля й ченці, які надали організаційну структуру цьому християнству. Ця структура вимагала створення окремих церковних громад, тобто парохій, і оформлення юрисдикційної залежності від своєї ієрархії.

Після поділу вселенської церкви в 1054 році вірні на території Київської та Галицької Русі залишилися з царгородською релігійною спільнотою, що її загально називано православною. Маляр, які прийняли латинське християнство, кликали православних українців-русинів людьми "руської віри" або "схизматиками". В найстарших документах про осілих русинів та "русинів-пастухів" виразно зазначено, що вони були православними або християнами "руської віри".⁴⁸ На території сьгоднішньої східної Словаччини вже в XV столітті знаходимо багато парохіяльних "руських дерев'яних церков". У самій Шариській жупі в 1439 році зазначено існування 14 таких дерев'яних

47. Ставровський, цит. твір, с. 84-86.

48. Там же, с. 45, 85, 88.

церков, а в 1492 році тільки в одній маковицькій доміні вчислено 18 церков, з яких 16 мали вже окремі цвинтарі.⁴⁹ Ці цвинтарі на думку Антона Годинки⁵⁰ доказують, що тутешні церковні громади вже існували принаймі одне покоління перед укладенням тієї статистики. Зрештою, на основі тогочасних документів можна ствердити, що русини-українці у XV столітті вже добре розвинули своє релігійне життя в 13 жупах давньої Мадярщини.

Про ієрархічну юрисдикцію на Закарпатті, як теж і про постання Мукачівської єпархії годі щось точного сказати. Між закарпатськими українцями, а головню в офіційних кругах церкви, все зберігалось "старовинне передання", що початків Мукачівської єпархії треба шукати в передмадярських або принаймі в передтатарських часах.⁵¹ Хоч нам це здається мало правдоподібним, однак якесь "руське" єпископство в Мукачеві чи деінде на Закарпатті могло існувати й бути знищеним в часі татарської навали. Татарське лихоліття знищило не тільки людські оселі та церковні громади, але також і всю документацію про соціальне і релігійне життя населення. Але трудно щось доказати, про що немає жадної згадки в збережених історичних джерелах.

Кермовані логічними доводами, мусимо сказати, що окреме єпископство на Закарпатті могло постати тільки за часів болгарської окупації верхнього Потисся ще перед приходом мадяр. Але в болгарських джерелах нічого про це не згадано. Мадярська династія Арпадовичів після навернення на християнство (974) старалася провадити пролатинську і проримську політику і вона не згодилася б на ерекцію якогонебудь "руського" православного єпископства. Але якщо "руське" єпископство на Закарпатті не постало до вимертя Арпадовичів (1301), то воно ніяк не могло бути еригованим в XIV столітті за династії Анжу. Королі з роду Анжу, Карло Роберт (1308-1342) і його син Людовик I (1342-1382), були такими фанатичними латинниками, що хотіли прямо знищити православну церкву в Мадярщині, а не підтримувати її наданням ієрархічного проводу.

Правда, були на Закарпатті й прихильні православні князі, які тимчасово старалися підтримувати "руську віру" та її церковну організацію. Першим таким князем був Ростислав Михайлович з роду чернігівських Рюриковичів. Він був зятем мадярського короля Бейли

49. Там же, с. 88.

50. Hodinka, *A munkácsi... története*, с. 75-78.

51. *Schematismus Dioecesis Munkacsiensis ad A.D. 1908*, Ужгород, 1908, с. 19.

IV, а також і претендентом на галицький трон. Побитий королем Данилом Романовичем в 1245 році, перебрався до Мадярщини, де від свого тестя одержав велику посілість у Земплинській і Гемерській жупах з замком Фюзир. Коло того замку постала перша галицько-руська церковна громада на Закарпатті. Цвинтар цієї громади часто згадується пізніше в історичних джерелах північної Мадярщини.⁵²

В наступному столітті в Мармароші румунський воєвода Богдан старався підтримувати та посилити православну церкву на Мадярщині. Він одначе постійно був переслідуваний королем Людовиком I і вкінці мусів покинути країну та переселитися до Молдавії. Його ролю в Мармароші перебрали два інші румунські шляхтичі, Баліца і Драг, які для православного релігійного центру заснували і посілостями забезпечили Грушівський монастир. Цей монастир, отримавши ставропігійський привілей від Царгородського патріярха та королівське схвалення його, став визначним центром релігійного життя між українцями та румунами Мармарошу.⁵³

Мукачівський монастир, дійсний культурний, релігійний, а пізніше і юрисдикційний центр всього Закарпаття також мав своїх князів-меценатів. Першим його покровителем і прямо основоположником був подільський князь Федір Коріятович, який через свій спір з литовським великим князем Витовтом мусів у 1394 році покинути свої родинні землі і переселитися на Мадярщину. Тут від короля Жигмонта одержав він мукачівський замок зо всіми його посілостями. Як пан центрального Закарпаття, Коріятович хотів допомогти релігійним потребам свого народу. З тією ціллю побудував коло Мукачева більший монастир ім. св. Миколая й надав йому малу посілість для удержання тут перебуваючих ченців.⁵⁴ Після смерти Коріятовича (1414) та його дружини Ольги (1418) мукачівська домінія перейшла в руки мадяра-латинника Матвія Палоція, але вже в 1427 році мукачівським паном став православний сербський князь Степан Лазаревич, а після нього домінію перебрав другий сербський князь Юрій Бранкович, який тримав її до 1451 року.⁵⁵ Під опікою цих православних князів

52. Hodinka, *A kárpátaljai rutének...*, [с. 14; Грушевський, цит. твір, т. III, с. 58-62.

53. Hodinka, *A munkácsi... története*, с. 74, 203-206.

54. Петров, цит. твір, с. 179-203; А. Нодінка, "Documenta Koriatoviciana et fundatio Monasteri Munkacsiensis", *Записки ЧСВВ Рим*, 1954, серія II, відд. II, т. II/1-2, с. 165-189.

55. А. Bobak, *De jure patronatus supremi quoad Ecclesiam Ruthenicam in Hungaria*, Рим, 1943, с. 45.

монастир св. Миколая набрав дійсного авторитету, якому ще додано адміністраційну юрисдикцію над усіма українськими церквами Закарпаття. Ця юрисдикція однак не походила від льокальних православних панів, але постала під впливом Фльорентійського собору.

Про цю юрисдикцію знаємо з одного королівського декрету з 1458 року, де Матвій Корвін (1458-1490) схвалив "звичайну юрисдикцію" монастиря, яку пресвітер Лука, настоятель цього монастиря, "вже довгі роки мав".⁵⁶ Ця довгоіснуюча юрисдикція однак могла постати тільки за часів панування Володислава I (1440-1444), бо тільки за його королівства прийшло до правного визнання "церкви русинів" в Мадярщині. Це правне визнання появилось в окремому декреті, інспірованому кардиналом Ісидором (київським митрополитом), в Буді 22 березня 1443 року. Але кард. Ісидор перед приїздом до столиці Мадярщини переїжджав через Мукачево, де мусів надати згадану юрисдикцію настоятелеві монастиря св. Миколая. В обшир цієї юрисдикції в 1491 році король Володислав II (1490-1516) назначив законного єпископа, владику Івана. Від цього моменту малярські королі все назначували єпископів до Мукачівського монастиря, передаючи їм юрисдикцію над усіма русинами-українцями в Мадярщині, а київські митрополити все висвячували їх з титулом єпископів "Мукачівської єпархії".⁵⁷

Південні лемки, тобто русини-українці сьогоднішньої Пряшівської єпархії, в XV столітті стали всі підданими цього мукачівського єпископа, який старався, як міг, опанувати свою обширну територію. Та хоч єпископ цілого Закарпаття резидував у Мукачівському монастирі, на західній частині цієї руської (української) єпархії в Мадярщині також треба було створити окремий релігійний центр для духового піднесення українського народу. Таким релігійним центром став у XVI столітті василіянський монастир у Красному Броді, який своєю чудотворною іконою притягав багато прочан на щорічні релігійні відпусти. Цей монастир відіграв також дуже важну роллю у церковних і унійних змаганнях XVII століття.⁵⁸

56. Петров, цит. твір, с. 158-159; A. Hodinka, *A munkácsi gör. szert. püspökség okmánytára*, Ужгород, 1911, с. 1-2.

57. A. Baran, *Metropolia Kioviensis et Eparchia Mukačoviensis*, Рим, 1960, с. 18-25; M. Narasiewicz, *Annales Ecclesiae Ruthenae*, Львів, 1862, с. 78-80; Hodinka, *A munkácsi... okmánytára*, с. 2-9; G. Mercati, *Scritti d'Isidoro il Cardinale Rutheno*, Рим, 1926, с. 71-72.

58. Вл. Терлецкій, "Описание Монастиря Краснобродскаго", *Лит. Сборник Галицко-Русской Матици*, Львів, 1870, с. 25-26.

Манастир у Красному Броді над Лабірцем, перший осередок церковної унії на південній Лемківщині (вигляд перед знищенням у 1915 р.)

Zemplén vármegye, Magyarország vármegyei és városai, Будапешт (не пізніше 1908 р.), с. 328-29.

У XVI столітті взагалі міняється позиція українців в Мадярщині. Після смерти Коріятовича не стало більше князів, а вища шляхта українського походження, як роди Долгаїв і Стараїв, зовсім змадярилася. Не було більше навіть сербських чи румунських меценатів, які могли б боронити привілеї й права народу. Одиною українською, державно визнаною інституцією стала церква, а одним руським (українським) авторитетом в Мадярщині став мукачівський єпископ. Тому коло нього гуртувалося все руське (українське) населення давньої Мадярщини. Добре завважує відомий закарпатський історик Антін Годинка, що від XVI до середини XIX століття Закарпаття має тільки церковну історію, бо церква перебирає всю національну репрезентацію народу.⁵⁹

Та в часі XVI століття настала також і політична та релігійна криза в цілій Мадярщині. В 1526 році під Могачем турецькі війська цілковито розгромили мадярську королівську армію. У битві загинув також король Людовик II (1516-1526), який не залишив по собі престолонаслідника. Мадярська аристократія, поділена на два ворожі

59. Hodinka, *A munkácsi... története*, с. 35-57.

табори, вибрала двох нових королів: Фердинанда Габсбурга та Івана Заполяї. З тими двома королями поділилася ціла держава. Іван Заполяї почав володіти Семигородом, а Фердинанд західньою та північною частиною Мадярщини. Середуща частина разом зі столицею була окупована турками. Закарпаття стояло на границі двох новостворених мадярських держав і тому деколи належало до королівства Габсбургів, а деколи до семигородських князів, але найчастіше було поділене між двома змагунами.⁶⁰

Крім політичного поділу в XVI столітті настав в Мадярщині і релігійний поділ. Під впливом нових реформаційних ідей в Семигороді дуже поширився протестантський кальвінізм і вже з початком XVII століття став офіційною релігією цього князівства. Натомість західня частина Мадярщини, яка підлягала Габсбургам, залишилася сильно католицькою і розпочала гостру антиреформаційну боротьбу.⁶¹

Південна Лемківщина у XVI столітті належала до габсбургської Мадярщини, де володіли католицькі магнати, між якими провідне місце займав графський рід Другетів. Родина Другетів прийшла на Мадярщину з південної Італії в почоті короля Карла Роберта, від якого отримала великі фєвдальні посілости в Ужанській, Земплинській та Спиській жупах. Ця родина вже від початку уважала себе поборником католицизму і старалась викоринити впливи всякого роду протестантизму на своїх територіях. А коли вже не стало протестантів, Другети уважали своїм обов'язком навертати православних до з'єднання з католицькою церквою на зразок Берестейської унії в Польщі-Литві. Ці католицькі змагання та впливи Берестейської унії на Закарпатті створили т. зв. "унійну еру", яка охопила майже ціле XVII століття.

Розглядаючи унійну історію на Закарпатті, мусимо наперед сказати, що тут злука з католицькою церквою мала зовсім інший характер, ніж на решті територій Київської митрополії. Тут унія була обороною проти протестантської контролю над православною церквою і опорою проти впливу кальвіністичної доктрини на православну релігійну традицію та на догми християнського сходу. Слушно завважує А. Петров, що кальвіністи перечили всім тим речам, які для православних творили суттєву частину культу.⁶² Вони перечили вживанню

60. B. Hóman, Gy. Szekfű, *Magyar történet*, Будапешт, 1935-36, т. IV, с. 7-15, т. V, с. 266-394.

61. Там же.

62. А. Петров, "Отзвукъ реформаціи въ русскомъ Закарпатьи XVI в.", *Věstník Královské české společnosti nauk*, Прага, 1923, с. 100-101.

св. Тайн та літургічних відправ, культові Божої Матері та святих, авторитетові вселенських соборів і отців церкви, значенню свят, постів, ікон і т. п.. А щодо протестантської контролі над православними досить сказати, що в східніх жупах Мармарошу, Угочі та Берегу в XVII столітті протестантські суперінтенденти вибирали православних єпископів, назначували льокальних протопресвітерів та провадили загальну адміністрацію православних громад, збираючи від них десятину доходів.⁶³ Закарпатський клир бачив, що в Київській митрополії після Берестейської Унії (1596) суттєво нічого не змінилося ні в літургічному культі, ні в релігійному житті православного люду, й це прихильно настроїло мукачівський церковний провід до колись ненавидженої унії.

Та через протестантських панів мукачівської домінії православні єпископи, які знаходилися в монастирі св. Миколая коло Мукачева, не могли перейти на унію. Єпископ Василій Тарасович (1633-1651), який це спробував зробити, був запроторений в тюрму.⁶⁴ Натомість вся унійна акція зосереджувалась на південній Лемківщині, тобто в західніх жупах Спишу, Шаришу, Земплину і також Ужу, де фєвдальна шляхта була католицька. Осередком унійного руху став Краснобрідський монастир в північній частині Земплину.

Проте перша проба унії в Красному Броді не була успішна. В 1614 році Юрій Другет, пан ужгородської та гуменської домінії відбудував спалений монастир та церкву в Красному Броді й на посвячення запросив перемиського уніятського єпископа Атанасія Крупецького. Крупецький прибув до Красного Броду на Зелені Свята, здобув багато священиків для унії, але людей не міг переконати. День перед посвяченням наказав всім прочанам покинути церкву, щоб міг приготувити все до наступаючого торжества, але вірні, думаючи, що забороняє їм доступу до чудотворної ікони, напали на нього і він тільки через оборону графської сторожі міг врятуватися. Зневірений таким інцидентом, Крупецький вернувся до Галичини, а унію відкладено на пізніші часи.⁶⁵

63. Там же, с. 84-85.

64. Hodinka, *A munkácsi... okmánytára*, с. 74-99.

65. M. Lacko, *Unio Užhorodensis Ruthenorum Carpathicorum cum Ecclesia Cetholica*, Рим, 1955, с. 46-51; англійська версія цього твору: "The Union of Užhorod", *Slovak Studies*, т. 6, *Historica*, н-р 4, Клівленд-Рим, 1966, с. 57-63.

У 1619 році в Мадярщині роз'ятрилися релігійні війни між протестантами та католиками, які стали частиною т. зв. "Тридцятилітньої війни". Провідник протестантської фракції й князь Семигороду, Габор Бетлен (1613-29), та його намісник в північній Мадярщині, Юрій Ракоцій, вповіли католицькому імператорові, Фердинанду II Габсбургові (1619-37), війну й своїми військами обсадили всю горішню Мадярщину аж до Відня. Відпоручник імператора на Закарпатті, Юрій Другет, перед окупаційними військами Бетлена втік до Польщі, де набрав 10 000 козацьких найманців і з ними вернувся на закарпатську Лемківщину. Тут коло Стропкова, дня 22 листопада 1619 року, розбив льокальну протестантську армію Юрія Ракоція й на короткий час окупував цілу сьогоднішню східню Словаччину. Козаки, які перший раз з'явилися між русинами-українцями Закарпаття, створили національне піднесення на південній Лемківщині і спопуляризували імператорську фракцію. Та Другет не мав досить грошей на оплачення козацької армії, й вона по кількох тижнях залишила Закарпаття та подалася до Відня, щоб найнятися у самого імператора.⁶⁶

Після смерті Бетлена новим семигородським князем та паном мукачівської домінії став Юрій I Ракоцій (1630-48), який, хоч не брав такої активної участі в Тридцятилітній війні, як його попередник, дальше залишився протектором мадярського протестантизму і одвертим ворогом католиків. Тому в мукачівській православній катедрі, тобто в монастирі св. Миколая на Чернечій горі, мови не могло бути про унію. А коли єп. Василій Тарасович в 1640 році хотів приватно перед примасом Мадярщини прийняти католицьке віровизнання, його арештовано. Після визнання унії його поставлено перед суд, який позбавив єпископа управи єпархії та сконфіскував усі його маєтки, відбираючи йому навіть право побуту на території мукачівської домінії. Тарасович, щоб не допустити до виконання цього вироку, мусів відмовитися від унії.⁶⁷

Таким чином вся підготовка унії відбувалася під покровительством Другетів на закарпатській Лемківщині з осідком в Краснобрідським монастирі. Тут з початком 40-их років XVII століття два василіянські монахи, о. Партеній Петрович та о. Гавриіл Косовицький

66. G. Gajesky, A. Baran, *The Cossacks in the Thirty Years War*, Рим, 1969, т. I, с. 31-37; О. Баран, "Козаки на Закарпатті 1619 р." *Український історик*, Нью-Йорк-Мюнхен, 1970, річ. VII/1-3, с. 76-81.

67. Lacko, *Unio Uzhorodensis...*, с. 58-90.

стали намовляти українських священників у жупах Земплину, Шаришу та Угу, щоб прийняли католицьку доктрину та піддалися папській юрисдикції. Їхня аргументація була успішна, бо 24 квітня 1646 року в каплиці ужгородського замку 63 українські священники склали на руки ягерського латинського єпископа, Юрія Якушича, католицьке віровизнання. Цей акт залишився в історії під назвою "Ужгородська унія".⁶⁸

Щоб цю Ужгородську унію поширити на все Закарпаття, єп. Тарасович іменував своїм наслідником о. Партенія Петровича (1651-65), якого по смерті Тарасовича прийняв весь клир Мукачівської єпархії. Нововисвячений єпископ Партеній однак не міг обняти своєї катедри, бо протестантський рід Ракоціїв не допускав українців східньої частини Мукачівської єпархії до унії. Він залишився в Красному Броді, звідки управляв тільки жупами Спишу, Шаришу, Земплину та Угу.⁶⁹ Ця ситуація змінилася шойно в 1660 році, коли помер останній протестантський пан мукачівської домінії, Юрій Ракоцій II (1648-60), а його вдова Софія (Баторій) та син Франциск I перейшли на католицтво й передали монастир св. Миколая єпископові Партенієві. Та Партеній недовго тішився своєю катедрою, бо в 1665 році помер.⁷⁰ По його смерті постала нова контрверсія навколо української церкви на Закарпатті. Причиною цієї контрверсії були питання: 1) Хто має право назначити нового єпископа? 2) До якої юрисдикції мав би належати цей єпископ?

Мадярські королі від початку їхнього королівства все виконували "покровительське право" над католицькою церквою в Мадярщині. Цим правом вони назначували всіх мадярських католицьких єпископів, а Рим тільки схвалював їхні назначення. Королям не залежало на назначуванні українських православних владик, але коли вони перейшли на унію, Габсбургські мадярські королі стали домагатися своїх покровительських прав. Щоб бути певним цього покровительства, ці королі-імператори покликали до помочі владу мадярських примасів. Мадярські примаси знову ж, за схваленням імператорів, хотіли підпорядкувати всіх уніятів в мадярській державі своїй юрисдикції. Тому і імператори, і примаси старалися впихати таких людей в Мукачівське єпископство, які мали бути вірними габсбургськими

68. Там же, с. 91-155; Hodinka, A. *munkácsi... története*, с. 295-319.

69. Lacko, *Unio Užhorodensis...*, с. 137-141.

70. Там же, с. 143-150.

підданими та признавати юрисдикцію мадярського примаса. Княжа родина Ракоціів, бачачи підступну ролю королів та примасів, не признавала королівських назначень, але старалася назначувати своїх, не габсбургських, прихильників. А щоб назначення Ракоціів були більш легальні, вони за кандидатами зверталися до правдивих церковних зверхників українців, до київських з'єдинених митрополитів. Таким чином у другій половині XVII століття покровительська влада Габсбургів злучилася з юрисдикцією мадярського примаса, а покровительство Ракоціів стало підтримувати юрисдикцію київського митрополита на Закарпатті.⁷¹

Мадярські примаси відчували, що правдивими зверхниками Мукачівського єпископства є київські митрополити, й тому, щоб не допустити київську юрисдикцію на Закарпаття, почали перечити навіть самому канонічному існуванню Мукачівської єпархії. Мукачівського єпископа примаси уважали тільки місійним ієрархом, який міг бути тільки ритуальним вікарієм латинських єпископів.⁷² Цей церковний гніт мадярської латинської ієрархії показався дуже прикрим під час "куруцьких" революцій та повстання Франциска II Ракоція (1678-1711).

ПІВДЕННА ЛЕМКІВЩИНА В ЧАСІ ПОВСТАНЬ ЕМЕРИКА ТЕКЕЛІЯ ТА ФРАНЦИСКА РАКОЦІЯ II

XVII століття було найкритичнішою та найбільш небезпечною добою в історії карпатських українців узагалі. Близькість турецької окупації та нестійкість і безборонність мадярських границь зробили ціле Закарпаття відкритим для грабіжних нападів турків і татар. Крім того в першій половині цього століття, як згадано, роз'ятрилися релігійні війни між Габсбургами та протестантськими семигородськими князями С. Бочкаєм та Г. Бетленом, і центром тих війн стало українське Закарпаття. В 1630 році одначе політичні обставини на якийсь час покращали. На семигородський княжий престіл дістався один з найбагатших і найздібніших мадярських магнатів, Юрій Ракоціів. Він не любив Габсбургів і не піддавався турецькій Високій Порті. А що найголовніше, його фєвдальні посілости були на Закарпатті, й тому

71. А. Баран, *Metropolia Kioviensis...*, с. 65-69.

72. Там же, с. 81-87; О. Баран, *Церква на Закарпатті в роках 1665-1691*, Рим, 1968, с. 11-56.

старався він якнайкраще охороняти територію карпатських українців від чужих нападів. За його панування татарські орди не нападали на Закарпаття як передше, а австрійське військо було витиснене аж до західнього Спишу. Як землевласник не був він якимсь особливим прихильником карпатських українців, але його доба для закарпатців означала спокійне і забезпечене життя без насильних нападів та грабунків. Від його панування почалася щира симпатія на Закарпатті до княжого роду Ракоціїв, яка тривала аж до 1711 року, тобто до упадку Франциска Ракоція II.⁷³

Син і наслідник Юрія I, тобто князь Юрій Ракоцій II (1648-1657), вже не був такий щасливий в політиці як його батько. Не міг стримати татар, які часто нападали на Закарпаття (головно на Мармарош), і неfortunно розпочав війну з Польщею-Литвою. В 1657 році польські війська Любомирського зовсім зруйнували і ограбили більшу частину Закарпаття. А в наступному році турки, незадоволені з семигородської політики, напали на Закарпаття і спустошили цілу південну частину країни. Покинули ці землі тільки за два роки, коли вибрано їхнього чоловіка, Михайла Апафія (1661-1690), на княжий престіл. І хоча вони покинули Закарпаття, за собою залишили знищені і ограбовані села, голод і різні епідемії.⁷⁴

В тих тяжких моментах сам здоровий розум диктував шукати миру і відбудови знищених країв. Але австрійська верхівка цього здорового розуму не хотіла слухати. Хоч в 1664 році цісар підписав з Туреччиною Сенгодардський мирний договір, відразу після підписання цього договору він розташував сильні австрійські війська по цілій північній Мадярщині, а головно на закарпатській території. Ці війська поводитися дуже свавільно і стали ненависні народів. Проти цього австрійського свавілля мадярська шляхта об'єдналася в так званій Змові Вешеленія.⁷⁵ Одним із головних змовників був Франциск Ракоцій I, син Юрія II, який підготовляв навіть збройне повстання проти австрійського імператора. Це збройне повстання в 1671 році однак не вдалося, і Франциск Ракоцій, щоб спасти своє життя, мусів віддати більшість своїх маєтків цісареві. Закарпаття за виїмком Мармарошу було цілковито окуповане цісарськими військами, які почали немилосердно гнітити місцеве населення.⁷⁶

73. Мицюк, цит. твір, т. II, с. 19-22.

74. Там же.

75. Hóman, Szekfű, цит. твір, т. V, с. 343-394.

76. Там же.

З неокупованої мармароської жупи переслідувані змовники почали партизанську війну проти цісарських військ. Ця партизанщина в 1676 році перемінилася у відкрите повстання т. зв. куруців. В наступному році куруци зайняли вже половину Закарпаття, а в 1678 році під проводом талановитого мадярського магната Емерика Текелія вони витиснули австрійські війська аж на західню Словаччину. Текелій крім того ще став членом родини Ракоціїв, бо після смерти Франциска Ракоція I (1682) одружився з його вдовою Ілоною Зріні й таким способом став одночасно і вождем карпатських українців.⁷⁷ Але пригляньмося, хто були ці "куруци" і яке мали відношення до українського населення Закарпаття, а головню до населення південної Лемківщини, чи сьогоднішньої Пряшівщини.

"Скриваючіся" (bujdosók) мадярські націоналісти, які по більшій часті перебували в Мармароші в Хусті під протекторатом семигородського князя, вже від 1673 року почали організувати свої військові формації. Вони їх частково тримали в околиці міста Дебечина, а частково скривали їх в лісах Карпатських гір. Ці карпатські відділи дуже часто нападали на цісарські війська і робили їм великі шкоди; своїми рейдами вони втягали місцеве населення до цієї партизанської війни. Льокальні карпатські українці, боячися цісарських репресій, масово вступали в ряди повстанців і в боротьбі проти цісарських "лябанців" бачили спасіння своїх родин. В 1676 році деякі повстанські куруцькі відділи мали вже більше ніж 50 відсотків українців.⁷⁸

Крім карпатських українців ще й козаки Правобережної України стали активними учасниками куруцького повстання. Змовники під початковим проводом Михайла Текелія в 1675 році бачили, що місцевими військами не зможуть погромити цісарської армії, й звернулися за поміччю до французького короля. Людовик XIV через свого варшавського посла став посилати гроші на мадярську революцію, а пізніше вислав свого здібного генерала Кристофа Богана з Аллянди, щоб цей зорганізував там за французькі гроші 8 000-ну наємну армію і посилив дії куруцьких повстанців. Боган на весні 1677 року, шукаючи наємних військ, звернувся до козаків, які радо вігукнулися на його поклик. Вони малими групами переходили Карпати і вже в кінці 1677 року створили в Хусті 5 000-ну наємну армію, яка, воюючи під фран-

77. Мицюк, т. II, с. 21.

78. Там же.

цузьким прапором, брала активну участь у всіх початкових боях куруців.⁷⁹

Такий сильний український складник в армії Емерика Текелія мав колосальний вплив на населення Закарпаття. Можемо сміло сказати, що українці східних жуп Мармарошу, Берегу, Угочі та частково Угу були безкомпромісовими прихильниками куруців.⁸⁰ Одначе народні симпатії західних жуп, Земплину, Шаришу та Спишу були поділені. Тут більша частина мадярської шляхти залишилася вірною імператорові. Вона уважала куруцьких партизан звичайними опришками й старалася співпрацювати з цісарською армією.⁸¹ Під впливом Другетів у західних жупах розпочато навіть релігійну антикуруцьку пропаганду серед українців,⁸² яка настроїла частину закарпатського клиру та деяких міщан проти Текелія. Тільки українські кріпаки і нижчі верстви населення залишилися вірними куруцям. В тих часах на південній Лемківщині також поширилося опришківство, яке було спрямоване проти панів і німецьких гнобителів, а соціально та національно старалося ідентифікувати себе з куруцьким рухом.⁸³

Та яка б не була настанова карпатських українців до куруців, це повстання мало трагічні наслідки на південній Лемківщині. В роках 1677-79 всі бої між Текелієм та цісарською армією відбувалися на сьогоднішній східній Словаччині, головно в жупах Спишу і Шаришу, а на початку 80-х років фронти так часто пересувалися, що понижили не тільки маєтки, але цілу екзистенцію західнього Закарпаття.⁸⁴

Текелій осягнув найбільші успіхи в 1682 році, коли зайняв майже цілу Словаччину і з турецькою поміччю хотів себе проголосити мадярським королем. Але його успіхи не тривали довго. Поразка турків під Віднем (1683) стала початком його упадку. Мадярські шляхтичі один по одному переходили до цісарського табору, а турки, обвинувачуючи його в зраді, ув'язнили його. Мукачівський замок ще тримався до 1688 року, але все Закарпаття вже від 1685 року було окуповане цісар-

79. О. Баран, "Козаки під французьким прапором у куруцьким повстанні", *Український історик*, 1973, р. X, т. 37-8, с. 107-111.

80. Про це свідчать старовинні народні пісні.

81. Мицюк, цит. твір, т. II, с. 22.

82. Яскравим прикладом цього є пісня про Клокочівську Матір Божу.

83. Ставровський, цит. твір, с. 343-359.

84. Мицюк, цит. твір, II, с. 22; Щодо детального опису повстання Е. Текелія гляди: D. Angyal, *Kézsmárki Tököly Imre, Magyar Történelmi Életrajzok*, Будапешт, 1888-9.

ськими військами. Ця окупація була жорстока. В 1687 році цісарський генерал Караффа робить у Пряшеві безмілосердну розправу з учасниками куруцького повстання. Ця розправа znana в історії як "Пряшівська різня". Цісарські війська переслідували не тільки учасників повстання, але гнітили все місцеве населення своїми постійними контрибуціями і репресіями. На Закарпатті настав голод, а за ним прийшли різні морові епідемії, які подесяткували населення. За словами Мицюка "та доба виказує найсильніший, що колинебудь в її історії трапився, занепад популяції та господарського добробуту угроруської людности".⁸⁵

В 1686 році на скаргу семигородського князя Михайла Апафія проти грабунків та свавілля цісарської армії була створена королівська комісія, яка вислухала 1 500 закарпатських свідків. Ці свідки одноголосно потвердили нелюдське поводження "німецького війська". Але цісарська старшина відкинула ці свідчення тим, що русинам нема що вірити, бо вони "тільки обличчям та мовою різняться від звірів".⁸⁶

На східній Словаччині гноблення селянського населення тривало і в 90-их роках XVI ст. Нам відомо з літопису Горватів, що "на Земплинщині у 1697 році цісарські війська награвували 10 тисяч коров, і то від кого попало: чи від попа, чи від селянина, чи від прихильника цісаря, чи від його противника".⁸⁷ Того самого року східня Словаччина зайнялась кріпацькими повстаннями, які з прапорами Текелія старались зайняти всю північну Мадярщину і тільки коло Токаю були погромлені цісарським військом.⁸⁸ Всі ті народні терпіння та дух спротиву довели до революції Франциска Ракоція II, яка стала останнім зударом з Габсбургською династією.

Через куруцькі повстання церква на Закарпатті на якийсь час звільнилася від контролі мадярської латинської ієрархії. Всі спроби примаса поставити такого єпископа в Мукачеві, який спротивився б юрисдикції київського митрополита, скінчилися неуспіхом. Ні Йосиф Волошиновський, ні Теофан Маврокордато, ні Рафаїл Гаврилович не могли витримати у ворожій їм атмосфері. Дійсними провідниками

85. Мицюк, цит. твір, II, с. 23-24.

86. Там же, II, с. 25.

87. Там же.

88. S. Márki, II, *Rákóczi Ferenc 1676-1735, Magyar Történelmi Életrajzok*, Будапешт, 1907-1910, т. I, с. 141-158.

української церкви на Закарпатті були три священники родом з Галичини. Мукачівською катедрою від 1683 року керував о. Порфірій Кульчицький, пізніший пинський єпископ, закарпатській західній Лемківщині, Спишеві та частково Шаришеві проводив о. Іван Липницький, а протоігуменом василіянського чину був о. Петроній Камінський.⁸⁹

Ця ситуація однак в 1690 році різко змінилася, коли кардинал Леопольд Колонич, голова цісарської комісії для реставрації мадярського королівства, знайшов нового єпископського кандидата для Мукачева в особі Йосифа Й. Де Каміллеса. Де Каміллес (1689-1706) був греком з острова Кіос, який не знав жадної слов'янської мови і ніколи не був зацікавлений працею між українцями. Його призначення в очах мадярської ієрархії служило тільки для одної цілі: щоб використати юрисдикцію київського митрополита на Закарпатті. Папа Олександр VIII назначив його апостольським вікарієм "для греків, замешкалих в Мукачівській єпархії та інших відвойованих частинах Мадярщини". В цісарському назначенні Й. Де Каміллеса, "мукачівського єпископа," підпорядковано як "ритуального вікарія" юрисдикції ягерського латинського єпископа. Це означало, що мукачівський єпископ більше не був самостійним владикою, а тільки льокальним вікарієм мадярської ієрархії.⁹⁰

Цей цісарсько-королівський декрет мав дуже негативні наслідки в церковній історії Закарпаття і спричинив цілковите підпорядкування мукачівського єпископства ягерському єпископові, до чого дійшло вже після смерти нового владика. Де Каміллес, хоч не був українцем, більше підніс релігійне й церковне життя своїх вірних, ніж усі інші владики його часу. Він домігся всіх імунитетів та привілеїв для своїх священників, надбав бенефіції для своїх церков, заснував школи, видав перші друковані книжки — *Катехизисъ* і *Букварь* — на Закарпатті й надзвичайно посилив релігійну свідомість своєї єпархії. Він не признавав юрисдикції ягерського єпископа, а як апостольський вікарій визнавав тільки митрополічу владсть мадярського примаса, який однак не мішався до його владництва. Його успіхи перервала тільки нова революція Фрациска Ракоція II.⁹¹

89. Ваган, *Metropolia...*, с. 81-87; Баран, *Церква на Закарпатті...*, с. 41-52.

90. Баран, *Церква на Закарпатті...*, с. 52-56; Hodinka, *A munkácsi... története*, с. 412-4.

91. Hodinka, *A munkácsi... története*, с. 412-423; Баран, *Церква на Закарпатті...*, с. 41-52.

*Мукачівський єпископ Іван Йосиф де Каміліс, померлий у Пряшеві в 1706 р.
Athanasius B. Pekar, The Bishops of the Eparchy of Mukachevo with
Historical Outlines, Пiттсбург, 1979, с. 8.*

Франциск Ракоцій II, син Франциска I, у 1694 році перебрав свої родинні посілости, тобто маковицьку та мукачівську домінії, і став надзупаном Шариської жупи. Спочатку він думав спокійно господарювати на своїх землях, але кріпацькі повстання (1697) та подвоєння цісарського податку (1698) спонукали його до бунту проти австрійської імперії. В 1701 році Ракоція через конспірацію з французьким королем арештовано, але він утік з австрійської тюрми до Польщі, звідки в 1703 році вернувся на Закарпаття та оголосив свою рево-

люцію.⁹² Карпатські українці привітали його з ентузіазмом і відразу пристали до його повстанської армії. Ось у який спосіб він сам описує це в своїх споминах:

Коли розійшлася вістка про мій прихід, трудно описати той ентузіазм і ту радість, що притягли до мене жителів мукачівської домінії. Групами приходили до мене і приносили хліб, м'ясо та всяку потрібну поживу. Ці люди приходили з жінками й з дітьми і здалека, як мене побачили, падали на коліно і руським способом хрестилися. Потім плакали з радости, і я також плавав з ними. Та це ще не вистачало їхньому ентузіазмові .... Піславши своїх жінок і дітей додому, вони вступили до моєї армії і ніколи більше мене не покинули.⁹³

Ракоцій назвав своїх русинів-українців "найвірнішим народом" (*gens fidelissima*) і прийняв їх до своєї особистої гвардії. Та не всі українці були так захоплені Ракоцієм. Деякі спиські та шариські священники та дрібні шляхтичі стали по боці імператора. Сам єпископ Де Каміллїс, боячися за своє імператорське призначення, залишив Мукачево і перенїсся до Пряшева, де в 1706 році помер. На його місце Ракоцій назначив свого найбільшого українського прихильника о. Петронія Камінського новим мукачівським єпископом. Крім того написав він листа до київського з'єдиненого митрополита, щоб він на основі старого звичаю та права підпорядкував Мукачівське єпископство своїй юрисдикції. Київський митрополит Л. Заленський не був певний, про яку юрисдикцію тут ішлося, і не вважаючи Камінського гідним кандидатом на єпископство, написав до Риму та просив інструкції для рішення цієї справи. Рим не прийняв кандидатури Камінського і назначив перемиського єпископа, Юрія Винницького, адміністратором Мукачівської єпархії. Імператор, настрашившись юрисдикції київського митрополита, не прийняв адміністрації Винницького, але назначив свого кандидата о. Івана Годермарського на Мукачівське єпископство. Таким чином були поставлені три кандидати на місце Де Каміллїса, але ні один з них не міг стати правдивим ієрархом Мукачівського єпископства.⁹⁴

На початку, ще за успішних часів революції (1707-1708), Мукачів-

92. Márki, цит. твір, т. I, с. 253-269.

93. *II Rákóczi Ferenc Emlékiratai*, Archivum Rákóczianum, вид. В. Кőpeczi, Будапешт, 1978, с. 27-8, 304; С. Томашівський, "Угорщина і Польща на початку XVIII в.", *ЗНТШ*, 1908, т. 86, с. 32-40.

94. Hodinka, *A munkácsi... története*, с. 424-514.

ською єпархією управляв П. Камінський, який був узагалі дуже близький князеві Ракоцієві. Він ще в 70-их роках XVII ст. носив малого Фрациска на руках, а під час революції був його дипломатичним послом до польського короля та до московського царя. Також в економічних справах часто дораджував Ракоцієві, а, що найголовніше, зумів приєднати всіх карпатських українців до його повстання.⁹⁵ За обчисленням Антонія Годинки що четвертий мужчина в мукачівській домінії був добровольцем Ракоцієвого війська.⁹⁶ За цю вірність Ракоцій звільнив їх від кріпацтва і обіцяв свободу всім іншим кріпакам, які добровільно вступали в його військо. Та українське кріпацтво не довго могло користати з цього привілею. В 1709 році революція почала підупадати. На Пряшівщині, тобто в західніх жупах Закарпаття, знову появилися бригади цісарської армії. А з цісарською армією появився на південній Лемківщині цісарський претендент на Мукачівське єпископство, Іван Годермарський. Цей претендент був таким самим політичним агентом для цісаря, яким Камінський був для Ракоція. Годермарський не тільки старався адмініструвати українську церкву під окупацією цісарських військ, але розпочав політичну акцію проти Ракоція на південній Лемківщині між українським населенням і навіть зорганізував на свою руку окрему військову боївку, з якою він особисто нападав на менші формації куруцького війська.⁹⁷ Своїми акціями він перетягнув деяких русинів-українців на цісарську сторону, між якими було кілька священників та міщан.

В 1710 році Петроній Камінський помер, а в наступному році скінчилася вся протиґабсбургська революція. Сам Ракоцій утік за границю, а його посілості сконфісковано та передано цісарським прихильникам. Через те карпатські українці втратили більшість прихильної собі шляхти. На церковному полі о. Іван Годермарський залишився самотнім кандидатом на Мукачівське єпископство. Його підтримував цісар та український клир сьогоднішньої Пряшівщини, звідки він сам походив і де традиційна пошана для роду Ракоціїв не була

95. *II Rákóczi F. Emlékiratai*, c. 303, 464, 502; K Thaly, *II Rákóczi Ferenc levéltára*, Archivum Rákóczianum, Будапешт, 1875, т. IV, с. 48.

96. A. Hodinka, "*Gens fidelissima*", Ужгород, 1915, с. 1-29.

97. K. Géresi, *A Nagykárolyi Gróf Károlyi család oklevéltára*, Будапешт, 1897, т. V, с. 744-748; Hodinka, *A munkácsi... okmánytára*, с. 511-513.

така велика. Взагалі у XVIII столітті найбільш свідомий та відважний елемент для українського церковного проводу, як також і найбільш освічені священники походили з південної Лемківщини, тобто з жуп Спишу, Шаришу та Земплину. Годермарський також належав до таких священників. Він не хотів бути новим "ритуальним вікарієм" для латинської ієрархії, але домагався правного визнання Мукачівської єпархії. Це була причина його упадку. Мадярські латинські єпископи ніяк не хотіли допустити до того визнання і звинуватили Годермарського в надужиттях, бо ж він зі зброєю в руках боровся проти повстанців. Крім того Годермарський заперечував юрисдикцію о. Г. Бізанція, якого ягерський єпископ назначив своїм вікарієм. Це вистачало до його усунення.⁹⁸

Новим українським єпископом Закарпаття став згаданий Геннадій Бізанцій, який, так як Де Камілліс, був назначений апостольським вікарієм, але підпорядкований юрисдикції ягерського єпископа. Це означало, що частини Мукачівської єпархії, які не були на території Ягерської дієцезії, були відірвані від українського ієрарха. Тут ішлося про цілу Спиську жупу та про розкинені парохії Гемеру і Турні.⁹⁹ Цей стан залишився аж до другої половини XVIII століття.

БОРОТЬБА ЗА ЦЕРКОВНУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ТА ПОВСТАННЯ ПРЯШІВСЬКОЇ ЕПАРХІЇ

Боротьбу за незалежність та скинення "ягерської неволі" розпочав визначний закарпатський лемко, єпископ Михайло Мануїл Ольшавський (1743-1767), народжений 1700 року в спиському селі Ольшавиця. У 1748 році ягерський латинський єпископ Франциск Баркоцій хотів вповні накинути свою юрисдикцію українцям Мукачівської єпархії й наказав прийняти канонічну візитацію мукачівської єпископської катедри. Тим одначе нарушив він не тільки обрядові права української католицької церкви, але навіть канонічні привілеї та екземпції "апостольського вікарія". Тому єпископ Ольшавський із сино-

98. Hodinka, *A munkácsi... története*, с. 470-513; Baran, *Metropolia...*, с. 95-99.

99. А. Пекар, *Нариси історії церкви Закарпаття*, ЗЧСВВ, Рим, 1967, с. 50-58; Hodinka, *A munkácsi... története*, с. 512-518.

Мукачівський єпископ Михайло Ольшавський родом з Ольшавиці на Спиші.
Athanasius B. Pekar, *The Bishops of the Eparchy of Mukachevo with Historical Outlines*, Піттсбург, 1979, с. 15.

дом своїх священників рішуче запротестував до Риму проти безправ'я ягєрського ієрарха й домагався усамостійнення мукачівського єпископства. Копію цього протесту єпископ особисто вручив також і імператорці Марії Тересі, просячи від неї підтримки для своїх домагань. Марія Тереса прихильно поставилася до єпископа, й надвірна канцелярія в 1752 році признала право управління Ольшавському, а римокатоликам заборонила вмішуватися до пасторальної діяльності українського священства. Ці самі ідеї ще повторено в цісарській

грамоті 1756 року.¹⁰⁰ Все те одначе не вистачало ягерським латинським владикам, які уважали українських єпископів тільки своїми "обрядовими вікаріями", а українське духовенство тільки "обрядовими співробітниками латинських парохів". Але українське священство не могло стерпіти такої принизливої ролі, і між духовенством обидвох обрядів доходило до актів насилля. Ця ситуація переконала цісарський двір, що для добра одности треба було усамостійнити Мукачівську єпархію. Рим на прохання Марії Тереси приобіцяв створення самостійного Мукачівського єпископства, але перед тим мусів вислухати також і рації ягерського ієрарха, який переконав папського нунція та римські "дикастерії" про непотрібність усамостійнення Мукачівської єпархії.¹⁰¹ Та імператорка не піддавалася так легко. Знову і знову натискала на папські уряди і за радою своїх міністрів грозила, що вона сама "правом апостольського патронату королеви Мадярщини" усамостійнить українське єпископство в Мукачеві. Вкінці і Рим побачив, що мусить унезалежнити Мукачівську єпархію від ягерського латинського єпископства. Таким чином, 23 березня 1771 року, Священна Конгрегація Консисторії в Римі видала свій декрет, силою якого Мукачівська єпархія була "канонічно заснована" в окрему незалежну єпархію. Це засновання єпархії було схвалене папською буллою 20 липня того ж самого року.¹⁰² З усамостійненням Мукачівської єпархії настав на Закарпатті небувалий розквіт не тільки релігійного, але й культурного і національного життя. Настала дійсно "золота доба" Карпатської України.

Ідейним батьком та провідником цієї золотої доби став єпископ Андрій Бачинський (1773-1809), який об'єднав весь нарід у своїй єпархії й надав йому те, чого найбільше бракувало тут вже довгі століття, тобто: національну і релігійну свідомість та самопошану. З поміччю імперіяльних властей він перестав уживати терміну "уніят", а назвав себе "грекокатоликом". Підніс і зреорганізував єпархіяльне шкільництво. Підпирив та пропагував вищі студії для української молоді Закарпаття. Заохочував духовенство і вірних до культу української

100. В. Pekar, *De erectione canonica Eparchiae Mukačoviensis*, Рим, 1956, с. 60-61; Hodinka, *A munkácsi... története*, с. 603-605.

101. Pekar, *De erectione...*, с. 93-97.

102. А. Baran, *De processibus canonicis Ecclesiae Catholicae Ucrainorum in Transcarpathia*, Monumenta Ucrainae Historica, Рим, 1973, т. XIII, с. 36-38, 46-47, 251-269.

мови та видавав відповідні накази, а своїм авторитетом члена мадярського сенату та імператорського радника забезпечив цю мову від усякого переслідування й утиску.¹⁰³ Для церкви він придбав у своєму новому осідку, в Ужгороді, могутній собор та єпископську резиденцію, як також і духовну та учительську семінарію.¹⁰⁴ Забезпечив матеріально свої церкви та парохіяльне духовенство і старався про економічне піднесення всіх своїх вірних, підпираючи ідеї цесаря Йосифа II в справі злібералізування та знесення кріпацтва.¹⁰⁵ Та найважливішим ділом Бачинського для закарпатської Лемківщини було приєднання спиських українців-русинів до своєї єпархії.

Як вже згадано, в 1716 році єпископ Геннадій Ю. Бізанцій був назначений "апостольським вікарієм русинів, живучих в Ягерській латинській дієцезії". Списька жупа, одначе, не належала до території Ягерського єпископства й тому тутешні католики українського обряду були підпорядковані остригомському латинському архієпископові і частково рожнявському єпископові. В тих згаданих дієцезіях українців трактовано незле. Але в 1777 році в північносхідній Словаччині створено нову "Спиську римокатолицьку дієцезію" і до неї прилучено 11 найкращих українських парохій цієї жупи. Новий списький єпископ Карло Салбек вже від самого початку свого урядування показався неприхильним до українських парохій і до дальшого затримання їхнього східного обряду. Дарма просила делегація всіх українських парохів про толерантність. Дарма показували йому папські булли й всі зарядження Св. Конгрегації для Поширення Віри про затримання східного обряду між українцями. Нічого не помагало. Це тільки ще гірше настроїло єпископа проти своїх східнообрядових вірних.¹⁰⁶

Українські парокси Спишу, бачачи таке негативне ставлення єп. Салбека, 25 липня 1780 року зійшлися на спільні наради в парохії Словинка, щоб обговорити й випрацювати оборонні пляни проти латинізації з боку свого нового ієрарха. В наслідок цих переговорів в 1761 році складено для списького єпископа окремий меморіал в

103. О. Баран, *Єпископ Андрей Бачинський і церковне відродження на Закарпатті*, Йорктон, 1963, с. 53-59.

104. Там же, с. 26-38.

105. Там же, с. 38-39.

106. "Пам'ять Андрея Бачинського", *Світ*, Ужгород, 8. VI. 1868; Баран, *Сп. А. Бачинський...*, с. 48-49.

справі толерантності до східнього обряду та піддержання унії в давній Мадярщині. Але вислід був ще прикріший. Єпископ відкинув всі просьби українських парохів, а отця В. Ямборського, пароха Словинки, суспендував і післяв на реколекції до отців міноритів.¹⁰⁷

Українське духовенство Списької жупи було сильно обурене такою поведінкою єпископа, але треба було мовчати, щоб не погіршити справи. Та це прикре положення не тривало довго. Дня 11 серпня 1786 року прибув до Пряшева імператор Йосиф II. При цій нагоді один зо спиських українських священиків о. Михайло Канюк, тодішній співпрацівник парохії Годермарк, в імені українського клиру офіційно попросив імператора, щоб той своїм цісарським декретом прилучив усі спиські українські парохії до Мукачівської єпархії.¹⁰⁸

Імператор, вислухавши це прохання, видно, добре зрозумів ситуацію цих парохій, бо вже 26 серпня 1786 року мадярська намісницька рада, без додаткових пояснень, веліла єпископові Бачинському поїхати до Списької жупи та приєднати там 11 грекокатолицьких парохій до своєї єпархії. Крім того намісницька рада додала, що це приєднання треба зробити найшвидше, бо деякі парохії хочуть перейти, чи вже перейшли, на вірменський обряд. Копію цього повідомлення намісницька рада вислала також і спиському єпископові.¹⁰⁹

Єп. А. Бачинський, одержавши це повідомлення, не зрозумів добре його змісту й 31 серпня просив формального вяснення. Але намісницька рада 14 вересня відповіла, що Бачинський має перебрати спиські парохії, бо така є воля цісаря. Він хоче передати "своїх своїм".¹¹⁰

З другого повідомлення намісницької ради єпископ Андрій зрозумів, що тут ідеться про поважну справу, й зразу написав до списького єпископа і до колишнього пароха Словинки, о. Василя Ямборського, що 8-9 жовтня буде в Спиській жупі, щоб зреалізувати наказ цісаря. Але в жовтні Бачинський не міг приєднати спиських українців, бо 26 вересня отримав нове повідомлення намісницької ради, в яким доручено йому зачекати з приєднанням спиських українців до даль-

107. Баран, *Єп. А. Бачинський...*, с. 49; "Пам'ять А. Бачинського".

108. Там же.

109. Там же.

110. J. Kubinyi, *The History of Prjašiv Eparchy*, Рим, 1970, с. 66.

шого наказу. Намісницька рада хотіла якнайуспішніше розв'язати спиське питання і перший раз в неї виринула думка, чи не краще було б для Спишу та для українців південної Лемківщини створити окрему епархію.¹¹¹

Єп. Бачинський 14 листопада відповів на останнє повідомлення намісницької ради довгою реляцією. В ній єпископ описав історію спиських українців у XVIII сторіччі й подав проєкт, який, на його думку, розв'язав би всі труднощі спиських грекокатоликів. Цей проєкт виглядав ось як: Щоб полагодити всі міждієцезіяльні роздори, треба конче прилучити всі руські парохії, які знаходяться під владою латинських єпископів, до Мукачівської епархії. Так само треба віддати мукачівському єпископові 5 українських парохій, що від 1412 року знаходяться під юрисдикцією перемиського єпископа. Для тих парохій треба поставити окремих вікаріят в Кошицях чи в Пряшеві, щоб могли жити далі своїм життям і щоб не разило їх це приєднання. Коли б вікаріяту зараз не можна було створити, то нехай ці парохії будуть окремим архиєпископством під юрисдикцією мукачівського єпископа.¹¹²

Тим часом намісницька рада 20 жовтня 1786 року отримала інформації з латинської сторони. В них, хоча категорично заперечено зле трактування українців східнього обряду в спиській латинській дієцезії, то все таки стверджено, що найкращою розв'язкою для всіх католиків Спишу є прилучення українських парохій до Мукачівської епархії.

По одержанні цих інформацій намісницька рада вже більше не вагалася з прилученням спиських парохій до Мукачівського єпископства. І дійсно 3 лютого 1787 року вийшов офіційний декрет, який проголосив, що всі парохії східнього обряду з Списької та Рожнявської дієцезій, як також і 5 парохій з Перемиської епархії негайно прилучуються до Мукачівської епархії. Крім того, для тих новоприлучених парохій створено окремих вікаріят, а вікарієві призначено 1200 фльоренів річної платні.¹¹³

На основі цього декрету з Списької дієцезії передано такі парохії: Нижчі Репаші, Гельцманівці, Годермарк, Койшів, Липник, Ольша-

111. "Пам'ять А. Бачинського".

112. Баран, *Єп. А. Бачинський...*, с. 50.

113. Там же.

вицю, Остурню, Порац, Словинку, Ториськи і Завадку. Рожнявська дієцезія за умовою одержання папської апробати відпустила: Гольниці, Ремети, Сведлер, Вагендріссель, Жаківці, Прагендорф, Тегель, Мардетово і Фолькмар. Від Перемиської єпархії Бачинський перебрав церкви в Камінці, Якубові, Літманівцях, Орябині і Сулині. Після прилучення всіх тих парохій Бачинський розділив їх на два архидияконати та передав новому "кошицькому вікарієві".¹¹⁴

Чому треба було створити для 25 парохій окремих вікаріят? Намісницька рада пояснювала це тим, що, може, ці новоприлучені парохії не були б задоволені зі східньої або української (руської) юрисдикції мукачівського єпископа, й тому треба було їм дати автономне існування, щоб самі себе могли пристосувати до нових обставин. Та намісницька рада не мала чого боятися. "Спиські руснаки", як вони себе називали, через ціле століття ніколи не бунтувалися проти української (руської) приналежності й тільки після посиленої словакізації в двадцятому столітті почали зуратися своєї національності.

Досить того, що початок південнолемківського автономного церковно-релігійного життя походить від мадярської імперіальної адміністрації. Але рішення намісницької ради 27 липня було окремо затверджене імператорською канцелярією, і як осідок вікаріату призначено місто Кошиці, де вікарій мав отримувати 1,200 фльоренів платні на рік і резиденцію на помешкання та канцелярію. Де мав бути цей вікаріальний будинок, нічого не сказано, тільки намічено, що справу мала рішати окрема комісія, складена з представників ягерського єпископа, міста Кошиць та Мукачівської єпархії. Представником комісії мав бути адміністратор міста Кошиць, барон М. Вечеї. Ця комісія призначила новоназначеному кошицькому вікарієві, о. Іванові Пастелієві, спочатку державою сконфіскований монастир оо. домініканців, а опісля покинутий монастир оо. францисканців. Але передачі одного чи другого монастиря урядові чинники поставили так багато перепон, що справа тягнулася без жадного вигляду на скоре вирішення. Знеохочений вікарій І. Пастелій зрезигнував, а на його місце 13 січня 1790 року назначено каноніка Михайла Брадача, народженого в Спиській жупі і ентузіяста свого вікаріату. Він, бачачи, що кошицькі міські власті та ягерський єпископ є взагалі проти будь-якого українського

114. Там же, с. 50-51.

вікаріату в Кошицях, переніс свою увагу до міста Пряшева і тут знайшов порожній сконфіскований монастир оо. міноритів на свій осідок. Надвірна канцелярія у Відні вже конче хотіла рішити справу вікаріату і 20 грудня 1792 року радо погодилася на перенесення його осідку з Кошиць до Пряшева — до церкви і до монастиря згаданих оо. міноритів. Врешті, 2 вересня 1806 року, вікаріят був цісарським декретом затверджений і оформлений у Пряшеві, а канонік Брадач 1808 р. для піднесення свого уряду був назначений єпископом помічником старенького Андрія Бачинського.¹¹⁵

Повстання пряшівського вікаріату мало колосальне значення для релігійного, культурного та навіть політичного розвитку Закарпатської Лемківщини. Українці Спишу та Шаришу ніколи не були в ближнім контакті з мукачівською катедрою, навіть після її перенесення до Ужгороду (1778). Тому для них новий пряшівський центр став першим правдивим національним вогнищем руського патріотизму, як також і джерелом релігійно-обрядової свідомости.

Після смерті єпископа Бачинського (1809) пряшівський вікаріят став майже зовсім самостійним, бо на час інтеррегнум єпархіяльний клир вибрав не одного, але двох капітулярних вікаріїв для адміністрації Мукачівського єпископства. Бувший генеральний вікарій Бачинського, канонік Іван Кутка став капітулярним вікарієм середньої та східної частини єпархії, а єпископ М. Брадач даліше провадив свій пряшівський вікаріят. Хоч цей вибір був добрий, бо два найздібніші репрезентанти українського клиру дістались до проводу Мукачівської єпархії, то все таки така подвоєна юрисдикція психічно поділила українську церкву на Закарпатті в тому часі, коли одности найбільше потрібно було.¹¹⁶

Варто згадати, що після смерті єп. Бачинського багато установ та особистостей очікувало поділу Мукачівської єпархії. В першій мірі очікували цього поділу вищі політичні круги Мадярщини. Сильне церковне об'єднання українців не було на руку мадярській політиці. Австрія, щоб контролювати мадярські змагання до усамостійнення,

115. A. Duchnovič, *The History of the Eparchy of Prjašev*, Рим, 1971, Kubinyi, цит. твір. с. 72-78.

116. Пекар, *Нариси...*, с. 84-85.

піддержувала інтереси національних меншин. А мадяри, щоб ослаблювати ті меншини, старались ділити та роздрібнювати їх адміністративно, економічно, політично і культурно. З другої сторони, ще більше, ніж політичні круги Мадярщини, чекали на поділ Мукачівської єпархії сусідні неукраїнські грекокатолицькі єпархії. Румунська Великоварадинська та хорватська Крижевецька єпархії хотіли скористати для себе з цього поділу. Через мале число вірних імператорська канцелярія думала зліквідувати Крижевецьку єпархію. Тому крижевецькі єпископи домагалися, щоб до них прилучити деякі українські парохії Мукачівської єпархії, що знаходяться в південнозахідних жупах. В подібній ситуації знаходилися і великоварадинські єпископи. Їхні вірні по більшій часті повернулися до православ'я, і на їх місце вони хотіли від Мукачева отримати румунські парохії Сатмарської жупи.¹¹⁷

Мадярська намісницька рада для 27 березня 1810 року урядово звернулася до мукачівської консисторії, чи не можна б поділити їхньої єпархії. Щоб дати певну відповідь, вся консисторія разом з двома капітулярними вікаріями зійшлася на засідання. Рішення цього засідання описав Кутка, як відповідь на питання намісницької ради. Це рішення звучало так: Мукачівська єпархія не погодиться на виділення жадних парохій, "хібащо деяких румунських", з-під її юрисдикції. А якщо конче має бути якийсь поділ, то нехай створиться "Мукачівська митрополія" з двома суфраганами, тобто Пряшівською та Мармароською єпархіями.¹¹⁸

Думка була добра, вона походила від самого єпископа Бачинського, але приходила в недобрий час, коли через неприязність єпископа-ординарія вороги єпархії могли цей проект інтерпретувати, як згоду на поділ. Тому мадярська намісницька рада після смерти двох капітулярних вікаріїв І. Кутки (1812) та єп. М. Брадача (1814) з назначенням нового мукачівського єпископа та нового пряшівського вікарія приступила до поділу Мукачівської єпархії. Наміром намісницької ради було передати сатмарський вікаріят з 72 парохіями румунській Великоварадинській єпархії, а з пряшівського вікаріяту створити окрему єпархію. Новий мукачівський єпископ Олексій Повчій був вихо-

117. О. Баран, "Поділ Мукачівської Єпархії в XIX сторіччі", *ЗЧСВВ* сер. II, т. IV, с. 537-538; Пекар, *Нариси...*, с. 85-86.

118. Баран, "Поділ...", с. 546-547.

ваний між румунами і симпатизував з ними. Він радо погодився на передання сатмарських парохій варадинському єпископові й з легким серцем прийняв створення нової Пряшівської єпархії з єпископом Григорієм Тарковичем (1818-1841).¹¹⁹

В дійсності імператор Франциск I правом свого верховного патронату створив Пряшівську єпархію 3 листопада 1815 року без відомо Риму і тільки 17 листопада 1816 р. вислав своє рішення до папського престолу на канонічне потвердження.¹²⁰ До новоствореної Пряшівської єпархії включено 194 парохій, з 150,000 вірними, які жили в жупах: Абауй, Боршод, Гемер, Турня, Шариш, Спиш та Земплин. Щодо дотації нового єпископства цісар зарядив, щоб новий єпископ одержував 6,000 фльоренів річної платні, а каноніки нової капітули діставали такі самі дотації, як каноніки Мукачівської єпархії. Новим пряшівським єпископом імператор назначив згаданого вікарія Григорія Тарковича, який також мусів чекати на римську апробату. Вкінці, 22 вересня 1818 року, була видана папська ерекційна булла для Пряшівської єпархії під ініціалами "Relata semper" і також апробата єпископа Тарковича.¹²¹ З повстанням Пряшівської єпархії починається нова фаза в житті закарпатської Лемківщини.

З повстанням Пряшівської єпархії місто Пряшів стає не тільки церковним центром закарпатських лемків, але і культурним, політичним та навіть економічним осередком тутешніх українців. Тут повстають українські (руські) середні школи, як учительська і духовна семінарії, гімназія і горожанська школа; тут створено перші наукові, культурно-просвітні, видавничі та харитативні інституції; тут відбуваються всі політичні зібрання, тут організуються національні репрезентації, комітети й партії від часів Адольфа Добрянського до сьогоднішніх часів. Тому вся територія закарпатських лемків й поселення всіх українців на захід від Ужанської жупи в XIX і XX століттях коротко називається *Пряшівщиною*.

Новий пряшівський єпископ, Григорій Таркович, був вченою людиною та любив свій нарід. Крім того як поет і літературний діяч був одним з багатьох осіб, що започаткували національне та культурне

119. Там же, с. 547-548; Пекар, *Нариси...*, с. 87-88.

120. Duchnovič, *The History...*, с. 34-36.; Баран "Поділ"..., с. 548-549.

121. А. Н. Welykyj, *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia*, Рим, 1954, т. II, с. 327-333.

відродження Закарпаття. У своїй єпархії він став не тільки звичайним ієрархом, але і національним репрезентантом та культурним провідником свого народу.

УКРАЇНСЬКЕ (РУСЬКЕ) ВІДРОДЖЕННЯ НА ПРЯШІВЩИНІ

Все культурне і національне відродження на Закарпатті, а головню на Пряшівщині починається в кінці XVIII століття зі зреорганізуванням та піднесенням українського шкільництва. Ця обширна шкільна реформа повстала з просвітницьких ідей австрійського імператорського двору і завдяки вмілому прововоді єп. А. Бачинського в Мукачівській єпархії.

Реформи в економічному і політичному житті, здійснені під час панування Марії Тереси, викликали також і реформу шкільної справи в цілій Австрії. Початком реформи став декрет Марії Тереси "Ratio educationis", опублікований 1777 року для перебудови всієї шкільної системи на Мадярщині. Цей документ говорить, що освіту повинен одержати кожний залежно від свого громадського становища, тому творяться чотири типи елементарних шкіл: а) одноклясна сільська з одним учителем, б) з двома учителями в більших поселеннях, в) міська елементарна з трьома учителями, г) міська нормальна в чотирьох клясах. Були ще триклясові латинські школи, які стали підготовою для дворічної гімназії гуманістичного напрямку. Щодо мови в елементарних школах документ вираховує сім народностей в Мадярщині, між іншими і "руську", які говорять окремою мовою і для яких вимагається створення елементарних шкіл з рідною мовою. До появи цього декрету вся шкільна справа була в руках церкви. "Ratio educationis" переносить матеріяльне підтримання школи на громадську площину. Декрет зобов'язував на селах дідичів, а в містах міщанство, щоб оплачували учителів та утримували матеріяльно шкільні будинки.¹¹²

Бачинський після опублікування декрету Марії Тереси відразу взявся до дідичів своєї єпархії, щоб утримували всі українські школи на Закарпатті. Це одначе не було легкою справою. Не всі дідичі були

112. D. Kosáry, *Művelődés a XVIII századi Magyarországon*, Будапешт, 1980, с. 409-424.

ідеалістами й спішилися з поміччю. Але в Ужанській і в Мармароській жупах йому вдалося скласти угоду з адміністраційними властями, які кожному півцеучителеві (дякові) виділили пів ділянки землі та дім з державних маєтків. Щодо інших жуп на прохання Бачинського намісницька рада зверталася окремо до шкільних дирекцій, а опісля до самих дідичів, щоб запомогли українські школи та придбали для них шкільні книжки і необхідні приналежності. В 1795 році вийшло також і урядове розпорядження, що там, де ще немає елементарної школи, її слід відкрити за рахунок землевласників.¹²³

Важною справою для Бачинського була також і учительська семінарія. Спочатку тільки мукачівська богословська школа, а від 1778 року ужгородська духовна семінарія організувала курси для навчання учителів, але тут потрібно було професійної учительської семінарії (лицею), щоб піднести рівень українських елементарних шкіл. Вона за законом повинна була існувати ще в 1777 році, й тому Бачинський всіма силами домагався її створення. На домагання єпископа вмішлася в те і імперіяльна канцелярія, і під її натиском намісницька рада в 1791 році видала наказ відкриття української (руської) учительської семінарії, яку, одначе, створено щойно в 1794 році.¹²⁴ Першим її директором став Дмитрій Попович, який був рівночасно і інспектором "угроруських" шкіл. Завдяки його праці шкільництво на Закарпатті, а особливо на Пряшівщині, йшло вперед швидким темпом. В 1806 році Попович подав свій звіт до кошицького шкільного директорату про обслідування 300 українських шкіл на Пряшівщині. В цьому звіті читаємо:

Переважна більшість відвіданих шкіл була в порядку і процвітала. Учителі були освіченими, говорили і писали на чотирьох мовах (руській, угорській, латинській і німецькій), закінчили по 6-8 класів гімназії і потім вже поступали на поприще учительське.¹²⁵

Такий оптимістичний опис і така неймовірна еволюція рівня учителів може будь-кого здивувати, але вона мала дуже поважні причини, які відносились узагалі до нової інтелігенції цілого Закар-

123. А. Чума і А. Боднар, *Українська школа на Закарпатті та Східній Словаччині*, Пряшів, 1967, с. 30.

124. Там же, с. 31-32.

125. Там же, с. 32-33. (За український стиль цієї цитати редакція не бере відповідальности — Б.С.).

паття. Та нова інтелігенція походила із економічно забезпечених священничих і учительських родин та деяких дрібних шляхетських родів, яких не перетягнуто на латинський обряд. Під впливом ідей Просвічення та заохот єпископа Бачинського всі посилали своїх дітей до середніх шкіл, а деякі навіть на вищі університетські студії. Прилучалися до тих учнів і діти українського міщанства та деякі надзвичайно здібні діти селян. Після закінчення середньошкільних студій їм трудно було одержати державні посади в мадярській адміністрації, як також і працю в вільних професіях. Залишилося їм тільки ставати священниками чи учителями серед українців Закарпаття.

Тим, що покінчили вищі, академічні чи університетські студії, також трудно було приміститися. Деякі з них стали викладачами льокальних гімназій чи учительських семінарій. В ужгородській гімназії більшість професорів була українського походження, які домоглися, щоб українським учням релігію викладано в рідній мові. Але опорожнених місць для викладачів середніх шкіл було мало і університетські випусники мусіли шукати праці поза закарпатським середовищем. Багато з-поміж них приєдналося до мадярської більшості, й їхні роди поволі змадяршилися. Інші шукали щастя поза границями давньої Мадярщини. На львівському "Studium Ruthenum" викладали ось такі закарпатські професори: М. Щавницький, П. Лодій, А. Павлович, І. Земанчик, М. Дудинський. Деякі закарпатці залишили навіть Австрію і перенеслися на територію російської імперії. Ось наприклад, на Харківському університеті викладали такі закарпатці: А. Дудрович, М. Білевич, К. Попович і А. Чорнай. В тому ж самому часі Іриней Вальковський стає ректором київської Духовної академії. Так само в російських центральних наукових інституціях в Петербурзі та в Москві працювали визначні закарпатські наукові діячі: І. Орлай, В. Кукольник, М. Балудянський, Ю. Гуца-Венелин, а при кінці також і П. Лодій. З-поміж названих науковців п'ять найважливіших осіб (Щавницький, Земанчик, Лодій, Балудянський, Гуца-Венелин) походили з території сьогодношньої Пряшівщини.¹²⁶

Та мимо того не вся інтелігенція покинула Закарпаття. Залишилися тут також і визначні педагоги і шкільні працівники, як: Г.

126. Там же, с. 42-51; Т. Байцура, *Закарпатоукраинская интеллигенция в России в первой половине XIX века*, Пряшів, 1971, с. 1-203.

Кричфалушій, І. Чургович, М. Лучкай, І. Фогарашій та І. Ставровський. Щодо літератури Закарпаття нам варто згадати поетів, які писали свої твори в перші 40 літ ХІХ століття. Ними були: І. Югасевич, А. Вальковський, М. Андрейкович, Г. Таркович, І. Ріпа та В. Довгович. Всі вони були або священиками, або учителями, які були близько свого народу і своїми віршами хотіли збагатити його культурно.¹²⁷ Крім Тарковича та Довговича вони не мали надзвичайної літературної освіти й ці поети далеко залишилися поза відродженнями наддніпрянської України, але це були тільки перші кроки народотворчої літератури. Темами тих поезій були: тяжке соціальне становище карпатських українців, мотиви патріотизму, протест проти денационалізації, панегіричні прославлювання деяких визначних осіб Закарпаття, повчально-дидактичні й релігійні мотиви, як також і звичайні побутові й любовні теми. Видатними особами літературного життя тогочасного Закарпаття стали єп. Г. Таркович і В. Довгович. Таркович, ознайомлений з російською, німецькою та мадярською літературами, став великим прихильником М. Ломоносова й наслідував його теорії російського стилю. Довгович походив із кріпацького роду і своєю науковою працею досягнув звання члена Мадярської Академії Наук. Завдяки його походженню його поезія була народна і щира, вона виходила з душі українського суспільства.¹²⁸

Найбільшою проблемою літературного і взагалі культурного відродження закарпатців була їхня мова. У ХVІІІ столітті офіційною мовою Мукачівської єпархії була церковна слов'янщина, але Бачинський під час свого єпископства побачив, що ця стара літургічна мова вже стала чужою загальному населенню, й тому настоював, щоб урядова мова церкви була більш пристосована до народу, а в школах наказав учити розмовною народною мовою.¹²⁹ Під впливом його розпоряджень прийшло до зукраїнщення офіційної церковнослов'янської мови. Яскравим прикладом цієї мови служить *Катехизм* Івана Кутки, де бачимо староукраїнську мову, побудовану на церковно-

127. В. Микитась, *Галузка могутнього дерева* (Літературний нарис), Ужгород, 1971, с. 18-43.

128. F. Tichý, *Úvoj současného spisovného jazyka na Podkarpatské Rusi*, Прага, 1938, с. 28-41.

129. Баран, *Єп. А. Бачинський...*, с. 55-59.

Пряшівський єпископ Григорій Таркович.
Michael Roman, *Short Biographies of Famous Carpatho-Russians*, Ман-
голл, 1962, с. 24.

слов'янській фразеології. Ця староукраїнська мова за єпископа Бачинського не підпадала під впливи москвофільства, бо цей єпископ дуже негативно ставився до всіх культурних зв'язків з російською імперією, й за його життя мовне питання на Закарпатті було спрямоване на народовецькі рейки. Але по його смерті відразу показалися перші зародки закарпатського мовного москвофільства. Несвідомим батьком цього мовного москвофільства був перший пряшівський єпископ Григорій Таркович.

Таркович був також за оживлення церковної слов'янщини, однак він не вважав за відповідне впроваджувати руського діалекту Закарпаття в цю оживлену мову. Він стояв за відроджену російську мову Ломоносова й старався цю мову наслідувати.¹³¹ Під його впливом та

130. Там же, с. 22.

131. Tichý, *Vývoj...*, с. 29-31.

під впливом закарпатських інтелектуалістів, що виїхали до Росії, москвофільство починає закрдатися до мови закарпатської інтелігенції, головню на Пряшівщині. Таким чином, в 20-х і 30-х роках минулого століття на Закарпатті витворюються два мовні напрями, тобто народовецький і москвофільський, з яких перший хотів зукраїншити, а другий зросійшити літургічну церковнослов'янську мову Закарпаття.¹³²

Якщо Таркович став батьком мовного москвофільства на Закарпатті, то можна сказати, що найвидатнішим репрезентантом народовецького напрямку та його теоретиком став Михайло Лучкай. Лучкай, так само, як і Таркович, вихованець віденського Барбареум та учень славного слов'янського філолога Й. Добровського, посвятив багато часу і студій, щоб своїми лінгвістичними теоріями виправдати народовецький мовний напрям і знівечити впливи москвофільства серед закарпатської інтелігенції. За його теорією церковнослов'янська мова, так само як і латинська на заході була основною науковою мовою всіх слов'ян. Він її називає "біблійною". Та в пізніших часах слов'яни поділилися на окремі національні одиниці й витворили свої народні розмовні мови, з яких одною є мова руська, що її уживають на Україні, в Галичині, на Волині, Буковині і на Закарпатті. Ця мова не є діалектом, але рівною зі всіма іншими слов'янськими мовами. Вона має свою народну лексику та фразеологію, але мусить бути основана на церковнослов'янській граматиці. У своїй "слов'янорусській" граматиці Лучкай подав всі подібності та різниці між українською (руською) та "матірньою" церковнослов'янською мовами.¹³³

Крім мовної теорії Лучкай був дуже важним для культурного відродження Закарпаття через те, що перший почав публікувати свої праці. У 1830 році вийшла вже його згадана граматика, а в наступному році він видав свої проповіді у двох томах українською (руською) мовою. Ці видання у великій мірі заохочували закарпатців до друкування своїх праць. Вже в 40-х роках ХІХ ст. почали появлятися різні літературні, релігійні та інші півнаукові закарпатські публікації, й розпочалось правдиве відродження. Лучкай впливав також і на

132. О. Баран, *Гомілетичні "Бесіди" Михайла Лучкая з 1830 р.*, Вінніпег, 1977, с. 33-39.

133. Там же, с. 35-38.

галицьке відродження. Його мовні теорії, висловлені в граматиці, бачимо у *Вѣдомості* А. Могильницького, в "дискусіях руських вчених" з років 1848-50, в граматиці О. Левицького (1846) та І. Осадці (1862). З пошаною та приязно ставилися до Лучкая члени Руської Трійці, тобто М. Шашкевич, І. Вагилевич і Я. Головацький. Цей останній навіть відвідував його в Ужгороді. Можемо сказати, що через особу Лучкая Закарпаття стало частиною всеукраїнського відродження в першій половині XIX століття.¹³⁴

Взагалі в 30-х роках XIX ст. культурна, національна та релігійна одність Закарпаття з Галичиною стала такою загальною справою, що папа Григорій XVI в 1843 році рішився на створення об'єднаного патріархату для всіх русинів Австрії. Хоч цього патріархату не зреалізовано через революцію 1848 року та постійну опозицію мадьяр, то все таки ця патріархальна ідея залишилася актуальною досьогодні як принцип українсько (руського) релігійного об'єднання.¹³⁵

Про зв'язки Пряшівщини із загальним відродженням Закарпаття можна сказати тільки те, що Ужгород залишається аж до сорокових років самотнім культурним та релігійним центром українців. Тут були важніші школи, найкраща бібліотека, тут осіли визначніші роди карпатоукраїнської інтелігенції, тут був осідок старого Мукачівського єпископства та українського шкільного інспекторату. Пряшівське єпископство було ще замолоде, а єпископ Таркович, хоч був людиною вченою, в останні роки був замкнений і відвернений від світу. Він мав чудову бібліотеку, але вона була недоступною для загалу. Те однак, що Пряшів ще не був культурним центром закарпатців, не означало, що на Пряшівщині не було активних українців. Навпаки, відсотково в порівнянні з загальним числом українського (руського) населення пряшівщани випередили інших закарпатців не тільки в культурнім і національнім житті, але також і в розумінні економічно-соціальних ідей.

Закарпаття в цілості, як бачимо, багато досягнуло на початку XIX століття на національному, культурному і релігійному відтинку, але

134. Там же, с. 9-16, 72-73.

135. О. Баран, *Питання Українського Патріархату в Шашкевичівській добі*, Вінніпер, 1974, с. 8-13; А. Баран, "Progetto del Patriarcato Ucraino di Gregorio XVI", *ЗЧСВВ* т. III, зош. 3-4, с. 454-475.

зате залишилося позаду на полі соціально-економічним. В Мадярщині всі пляни та надії австрійського Просвічення ущасливити широку масу населення залишилися без успіху. В 1767 році на наказ Марії Тереси видано новий аграрний закон, т. зв. "тересіянський урбар", в якому мали бути узаконені всі кріпацькі і поміщицькі обов'язки. Кріпацькі повинності мали бути зредуковані до мінімуму, і всі кріпаки мали бути законом хоронені від надужиття землевласників. Крім того урбар мав подбати про можливості судового відклику проти безправ'я шляхти. Але всі ці добрі наміри Відня були неутралізовані великоземельною шляхтою на Мадярщині, де вона мала в руках всю адміністрацію. З цілого тересіянського урбару тільки обов'язки кріпака впроваджено в життя, й тим самим зміцнено владу землевласників. Тільки деякі гуманні пани старались використати цей закон для добра народу. Але таких, головню на Закарпатті, було дуже мало. Цю кріпацьку кривду старався виправити син Марії Тереси, цісар Йосиф II, який хотів звільнити кріпацтво від більшості службених повинностей. Але його старання закінчилися цілковитим неуспіхом. Мадярська шляхта не тільки не повинувалася законам цісаря, але примусила його, щоб перед смертю відкликав всі свої накази в справі звільнення кріпацтва.¹³⁶

Таким чином ситуація закарпатських селян на початку XIX століття економічно і соціально значно погіршилася. Спеціально після наполеонських війн нужда, голод і епідемії були частими гостями між гірським начеленням північної Мадярщини. В 1827 році поганий урожай та надзвичайно гостра зима спричинили тотальну кризу. Голод і епідемія холери знову здесяткували українське населення Пряшівщини й спричинили кріпацькі бунти. Ці бунти в 1831 році у Шариській і Земплинській жупах перемінилися у відкрите селянське повстання. Простолюддя обвинуватило панів за все нещастя місцевого населення. При тій нагоді вбито багатьох замлевласників, і урядові круги тільки військовою силою змогли здушити цю селянську революцію.¹³⁷

У 1832 році насильно заведено порядок на північній Мадярщині, але від цієї селянської революції стало ясним, що в соціальній структурі держави треба було запровадити деякі зміни. Тому мадярські

136. О. Мицюк, *Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі*, т. II, Прага, 1938, с. 142-163.

137. Там же, с. 163-167.

Адольф Добрянський (портрет з його підписом).

Michael Roman, *Short Biographies of Famous Carpatho-Russians.*

Манголл, 1962, с. 6.

закони 1836 і 1839 років багато полегшили положення кріпацтва, а революція 1848 року взагалі знесла урбаріальний устрій держави.¹³⁸

Українцям Пряшівщини залишився тільки сумний досвід відбу-
тих терпінь і непотрібних жертв та недовір'я до державної адміністра-
ції і великоземельної шляхти. Але цей досвід у великій мірі усвідомив

138. Там же, с. 168-169.

пряшівське українське населення не тільки соціально, але і національно. Як побачимо, в часі мадярської революції 1848-9 рр. весь карпатоукраїнський національний рух переноситься на жупи Пряшівщини і на тутешній актив української (руської) інтелігенції.

РЕВОЛЮЦІЯ 1848 РОКУ

Французьке повстання в лютому 1848 року настроїло цілу Європу проти абсолютистичних монархій і впровадило майже всюди парляментарні устрої. В австрійській імперії революційна "Весна народів" крім здемократизування структури мала ще і національну закраску. Всі національні меншості імперії, чехи, словаки, поляки, українці Галичини, румуни, серби, хорвати та словінці вимагали для себе політичної самоуправи, а мадяри рішили вибороти свою повну державну незалежність.

Закарпатські українці-русини на такий зворот ще не були відповідно підготовані. Їм бракувало викристалізованої національної свідомости та політичної організованости. Перші народні просвітителі Закарпаття, починаючи від єп. Бачинського і кінчаючи на Лучкаєві, дбали більше про культурне піднесення свого народу, ніж про його політичну організованість. Крім того пересічні закарпатські інтелігенти хотіли задержати свою позицію серед мадярської суспільности й дуже боялися, що нова мадярська шовіністична верхівка обвинуватить їх (як це робила з Довговичем, Лучкаєм і навіть з єп. Поповичем) у протидержавнім "панславізмі". Тих закарпатців тяжко було усвідомити. Вони не мали жадної політичної організації чи партії, не мали своєї національної преси (газет, журналів тощо), а передусім не мали органічних зв'язків з більше свідомими українцями Галичини та Буковини. Деякі закарпатські інтелігенти навіть заявили свою повну льюальність супроти мадярського національного повстання. Український національний і політичний рух починається щойно з початком 1849 року в Пряшеві завдяки трьом свідомим репрезентантам свого народу, тобто Адольфові Добрянському, Олександрові Духновичеві та єп. Йосифові Гаганцеві (1843-75).¹³⁹

139. J. Máchal, "Podkarpatší Rusové a slovanské obrození", *Slovanský Sborník* (věnovaný F. Pastrnkovi), Прага, 1923, с. 212; P. Magocsi, *The Shaping of a National Identity*, Кембрідж, Масс., 1978, с. 212.

Адольф Добрянський, син грекокатолицького священника, народився 1817 року в селі Рудлів, Земплинської жупи. Закінчив філософію і право, а вкінці гірничу академію в Банській Щавниці, де працював опісля як гірничий інженер і де в 1848 році вибрано його до малярського парламенту. Але малярський уряд, уважаючи його завзятим панславистичним агітатором, уневажнив його вибір. Розчарований малярським шовінізмом, Добрянський залишив свою працю і осів у Пряшеві, де з місцевими репрезентантами закарпатських українців почав формулювати свою національно-політичну програму. Його найважливішою ціллю стала політична автономія закарпатських українців та їхнє об'єднання з галицькими братами. 29 січня 1848 р. він зорганізував окрему закарпатську делегацію до Відня, де на прийнятті у нового цесаря, Франца Йосифа, домагався, щоб Закарпаття та Галичина були злучені в одну "руську" автономну провінцію, керовану своєю адміністрацією.¹⁴⁰ Приїхавши додому, відвідав Львів і пов'язався з тамтешньою Руською Народною Радою, яка після важких нарад з Добрянським вислала також меморандум до Відня в справі об'єднання Закарпаття та Галичини.¹⁴¹ В часі приходу російських військ на Мадярщину, в червні 1849 р. австрійський уряд назначив Добрянського імперіяльним комісаром головнокомандуючого князя Пашкевича, з яким він залишився майже до кінця війни. Після розбиття малярської революції Добрянський знову поїхав з окремою делегацією до Відня, де в 12 точках знову домагався прав, привілеїв та визнання для закарпатських українців-русинів. Головні точки його домагань були ось такі: визнання руської нації в Мадярщині, створення руської території, впровадження руської мови в адміністрацію і шкільництво, назначення руських урядників для адміністрації Закарпаття, створення спільної преси для всіх українців-русинів імперії, а вкінці відкриття закарпатцям можливости студіювати у Львівському університеті. З усіх тих домагань тільки два останні були вирішені позитивно.¹⁴²

140. M. Danilák, "Styky haličských a zakarpatských Ukrajincov v 2 polovici XX storočia", *Oktober a ukrajinská kultura* (Zborník materialov z mezinárodného sympozia), Пряшів, 1968, с. 37-38; Máchal, цит. твір, с. 213.

141. Danilák, цит. твір, с. 39.

142. М. Данилак, *Галицькі, буковинські, закарпатські українці в революції 1848-1849 років*, Братислава, 1972, с. 180-182; Й. Перени, *Из истории закарпатских украинцев*, Будапешт, 1957, с. 44.

Були також спроби створення руської адміністративної території (Руської Крайни). Виступаючи проти післяреволюційного мадярсько-го пасивного опору, Австрія старалася помагати льокальним національним групам активізувати дану територію. Мадярщина в тих часах була поділена (без Хорватії і Семигороду) на п'ять військових округ. Кожна округа містила в собі три чи чотири адміністративні райони. Одним з таких районів був Ужгородський, який містив у собі чотири українські жупи: Уг, Берег, Угочу і Мармарош. Австрійський уряд уважав цей район руською етнічною територією і головою її адміністрації, т. зв. наджупаном назначив Добрянського, який, не вагаючись довго, впровадив руську мову частково до адміністрації і до середнього шкільництва, наказав в містах уживання руських написів. Ця мала зміна мала колосальний ефект не тільки в жупах Руської Крайни, але і в усіх жупах, де жили українці. Ціла Пряшівщина, тобто українці Списької, Шариської та Земплинської жуп домагалися, щоб і їх прилучено до Ужгородського району. Але ця Руська Крайна не мала довгого життя. Дня 28 березня 1850 року знесено Руську Крайну, а Добрянського відкликано до кошицької обласної команди. Та хоч ця Руська Крайна мала коротке існування, то все таки вона активізувала закарпатських українців на культурному полі.¹⁴³

Культурним, або краще сказати, літературним батьком закарпатського відродження і дійсним "будителем" карпатоукраїнського народу був о. Олександр Духнович. Народився в 1803 році в Земплинській жупі (так само як і А. Добрянський) в селі Тополя. Середні школи та духовну семінарію скінчив в Ужгороді, а як священник працював в ужгородській та пряшівській єпископських канцеляріях і в деяких сільських парохіях. В 1844 році став каноніком Пряшівського єпископства і на тому пості перебував до кінця свого життя. За молодших літ він багато цікавився історією свого народу, народною літературою, етнографією, карпатоукраїнською духовістю та засадами народного виховання. Літературні твори, по більшій часті панегіричні вірші та оди, писав вже від 1829 року, але його ідейна літературна праця починається щойно в 40-х роках у Пряшеві. Крім побутової поезії в 1847 році для народного виховання майже за свої гроші видав *Книжицю читальную для начинаючих*, а в рр. 1848-9 під впливом національ-

143. Данилак, цит. твір, с. 181-182.

них та славофільських ідей Добрянського писав про свободу для карпатських русинів, про утиск з боку мадяр та про перемогу правди.¹⁴⁴ Поділяв погляди Добрянського також щодо об'єднання з галицькими українцями й помістив кілька патріотичних статей у львівській *Галицькій Зорі*. Під час революції мадяри заарештували Духновича та запроторили на якийсь час у кошицьку тюрму. Після розбиття мадярської революції, в 1850 році Духнович з поміччю Добрянського заснував у Пряшеві перше закарпатське літературне товариство під назвою "Пряшевское литературное заведение".¹⁴⁵ Пряшівський єпископ Йосиф Гаганець, свідомий патріот і одностудець Духновича та Добрянського не тільки благословив це літературне товариство, але і підтримував його своїм авторитетом та матеріальними датками. Духнович через літературне "заведення" видав два альманахи під назвою *Поздравление Русиновъ* на роки 1851 і 1852, які були першими антилогіями закарпатського письменства. Навколо своїх альманахів Духнович старався зосередити всі місцеві творчі сили і виявити у цих виданнях все літературне життя закарпатських українців.¹⁴⁶ В обох альманахах крім Духновича виступали такі автори: О. Павлович, Г. Шолтис, І. Вислоцький, М. Нодь, Б. Дідицький, П. Янович, А. Федорович, І. Ріпа, І. Моравчик, М. Невицька, Д. Найман, К. Ланггофер, Бенедиктов, А. К. Добрянська, Т. Подгасцька, А. Янкура, А. Рубій, О. Лабанц. Тут надруковано також і уривки словацької поезії А. Сладковича та дві російські оди Державина. В першому альманасі у вступі Духнович надрукував свою патріотичну програмову поему *Вручание*, яка починається ось такими словами:

Я русынь былъ, есмь и буду,
Я родился русиномъ,
Честный мой родъ не забуду,
Останусь его сыномъ.¹⁴⁷

В міжчасі Духнович ще видав *Литературный календарь* (1850), свою довгу п'єсу *Добродѣтель превышаетъ богатство* (1850), *Сок-*

144. Микитась, цит. твір, с. 43-55.

145. О. Рудловчак, "Пряшівська Літературна Спілка Духновича", *Дукля*, Пряшів, 1965, з. I, с. 88-93, з. II, с. 56-66.

146. Ю. Бача, *Літературний рух на Закарпатті середини ХІХ століття*, Пряшів, 1961, с. 144-148.

147. Там же, с. 142, 155-180; Я. Штернберг і О. Рудловчак, "Альманах — Поздравление Русинов на год 1852 — і царська цензура", *НЗ МУКС*, т. 8, 1977, с. 97-104.

раценную грамматику письменного русского языка (1853) та більше видань на релігійні теми, як: молитовник *Хлѣбъ души*, *Литургичный катехизисъ*, *Молитвенникъ для русскихъ дѣтей*, *Мѣсяцословъ для угорскихъ русиновъ* (1854). По-латині написав *Історію Пряшівської Епархії*.

Старанням Духновича та його літературного заведення за десять літ, між 1844-54 роками, в Пряшеві надруковано більше творів, ніж за цілу попередню історію закарпатських українців. Крім згаданих пряшівських видань провідні особи закарпатського відродження, а головно Духнович, Добрянський та його краян І. Раковський, часто дописували до галицьких газет та журналів. Духнович у своїх статтях у *Зорі Галицькій* дуже одверто поставив вимогу об'єднання закарпатців з галицькими українцями. За його словами "або об'єднуються закарпатські та галицькі русини в одно політичне та адміністраційне ціле, або вони національно загинуть".¹⁴⁸ В 1850 році австрійський уряд на передше домагання Добрянського започаткував у Відні малий офіційний журнал *Вѣстникъ... Русиновъ Австрійской Державы*. До редакції цього журналу покликано з Галичини І. Головацького, Ю. Вислобоцького та Б. Дідицького, а з-поміж закарпатців до нього дописували О. Духнович, А. Добрянський, В. Добрянський, І. Раковський і М. Нодь.¹⁴⁹

В 60-х роках ХІХ ст. ситуація національностей в Мадярщині змінилася. Пасивний спротив мадяр був ефективний й допровадив австрійців до того, що вони не могли більше підтримувати опозицію національних меншостей проти мадярського панування. Добрянського, наприклад, вибрано в 1861 році до мадярського сойму, але сойм його не прийняв, бо обвинувачено його в протидержавній діяльності. Також обвинувачено Духновича у різних антимадярських акціях. Щоб пряшівське українське заведення не було загрожене офіційними властями, рішено заснувати та організувати урядом визнане культурно-освітнє товариство під покровительством єпископа Гаганця. Таким чином в 1862 році в Пряшеві постало "Общество св. Йоана Хрестителя".¹⁵⁰ Ініціаторами та провідниками цього товариства були Духно-

148. Бача, цит. твір, с. 52-64; Danilák, цит. твір, с. 39.

149. Бача, цит. твір, с. 57-60; Danilák, цит. твір, с. 41.

150. І. Мацинський, "Східня Словаччина в закарпатоукраїнському культурному житті", *Дукля*, т. 16, 1968, з. II, с. 130; В. Терлецкий, *Угорская Русь и возрождение сознания народности между русскими в Венгрии*, Київ, 1874, с. 29.

вич і Добрянський, а членами могли стати всі, яким залежало на культурно-освітньому та духовому розвитку Закарпаття. Навіть деякі словацькі діячі стали членами цього товариства. В Пряшеві в тому часі словаків було мало і вони відчували, що мусять об'єднатися з українцями проти мадярської гегемонії. Словацькими членами товариства стали д-р І. Андращик, П. З. Келлнер, Б. Носак-Незабудов і Т. Носак.¹⁵¹ Добрянський взагалі жив у добрих відносинах зі словаками. Він же ж був одним з основоположників словацького культурно-освітнього товариства "Slovenská Matica" і словаки вибрали його до будапештського сойму в 1861 році, коли відкинено його кандидатуру. Його ще раз вибрано в 1865 році, й тоді він відбув свою трирічну каденцію — як депутат словаків і українців з північної Мадярщини.¹⁵²

Доба між роками 1848-1868 правильно називається "національним та культурним ренесансом українського Закарпаття". Але цей ренесанс постав і розвивався не у найбільш заселених українцями жупах, а на Пряшівщині. Пряшівщина — це було українське пограниччя, де під тиском чужого елемента найвище піднявся патріотичний дух і найсильніше розвинулася боротьба за національну екзистенцію. Але, як звичайно, кожна погранична національна група шукає сильного покровителя, який може забезпечити національну екзистенцію такої групи. Таке шукання покровителя Добрянським та його свояком Раковським запровадило їх до політичного та культурного москвофільства. Добрянський, захоплений потужною силою російського царату, старався переконувати українське населення Закарпаття, а головню Пряшівщини, що їхня руськість мусить орієнтуватися на покровительство "великого російського народу". На його думку мова Закарпаття також мусіла бути пристосована до московської літературної мови, якщо вона хотіла протиставитися асиміляційному впливові такої розвиненої мови, якою була мадярська.¹⁵³ Духнович не поділяв політичного і культурного москвофільства Добрянського. Він був русином. Він не захоплювався потугою російського царату, а хотів

151. F. Tichý, "Ze slovensko-ukrajinských styků v padesátých a sedemdesátých letech minulého století", *Z dějin československo-ukrajinských vztahov*, Братислава, 1957, с. 553-6.

152. E. Lazar, "Príspevok k otázke o slovensko-ukrajinských literárnych vzťahoch v 19. storočí", *Z dějin československo-ukrajinských vztahov*, с. 382-383.

153. Danilák, цит. твір, с. 44-46; Бача, цит. твір, с. 106-108.

тільки об'єднання із іншими русинами Австрійської Імперії, тобто з галичанами та буковинцями. Спочатку він навіть не підтримував мовного москвофільства на Закарпатті. Першу свою працю, *Книжицю* написав народною мовою. Так само пізніше у своїх побутових віршах уживав мов народної, й не подобалося йому, коли Раковський і Войтковський стали перероблювати його мову на московську. По мадярській революції (1848-49) Духнович запропонував, щоб письменники Закарпаття та Галичини виробили "одну, всім зрозумілу" та для всіх обов'язкову літературну народну мову. Але пізніше він не міг вирватися з-під впливу єп. Тарковича, повторюючи за ним, що руська народна мова не є досить розвинена для передання глибших ідей. Духнович визнавав для українців дві мови, одну "вищого літературного стилю", т. зв. "біблійну", що базувалася на церковнослов'янській фразеології та граматиці. Та мова, щоб модернізуватися, мала наслідувати принципи російської мовної еволюції. Другою мовою була народна, якої вживано для народної освіти та для розповсюдження релігійних, національних і культурних ідей у широких масах населення. Духнович в часі свого літературного ентузіазму не зміг передбачити будучности — абсолютної перемоги народного мовного напрямку.¹⁵⁴

По смерті Духновича (1865) прашівське літературне заведення та товариство св. Івана Хрестителя почали підупадати, і культурний центр закарпатських українців знову перейшов до Ужгороду. Тут постало в 1866 році нове літературне товариство для грекокатолицьких українців Закарпаття під назвою "Общество св. Василя Великого", і тут почали виходити закарпатські газети та журнали, більшість яких перетривала кілька років.¹⁵⁵

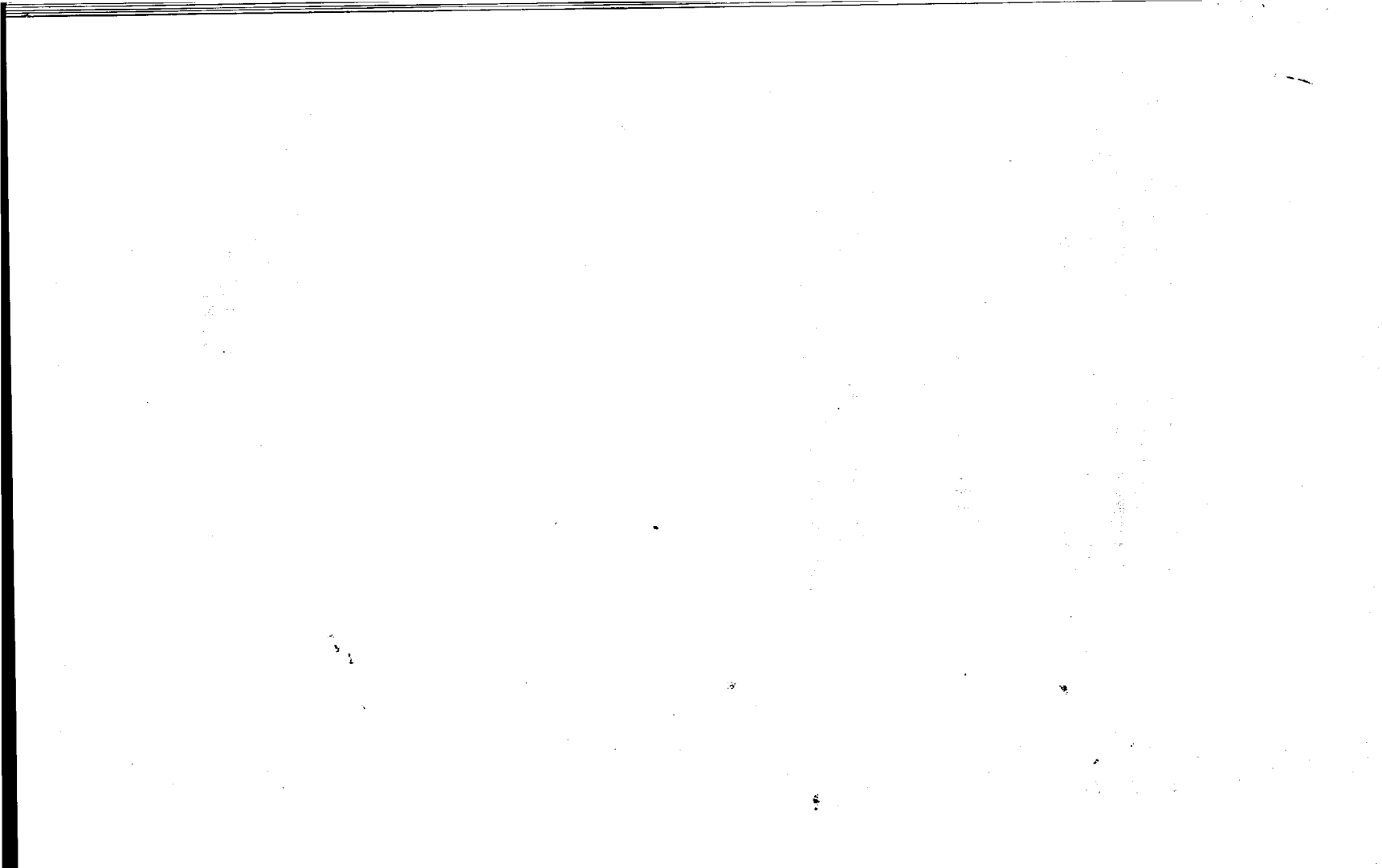
154. Бача, цит. твір, с. 85-98.

155. Ю. Гаджега, *Історія Ощества св. Василя Великого*, Ужгород, 1925.

ЧАСТИНА ДРУГА

**Пряшівщина
від 1867 до 1982 р.**

ДОБА МАДЯРИЗАЦІЇ

Ситуація українського населення Пряшівщини після 1867 року значно погіршилася. В шістдесятих роках минулого століття Австрія побачила, що не може з'єднати та опанувати народи своєї багатокультурної імперії без помочі та співпраці малярської нації й погодилася на "вирівняння" (Ausgleich), тобто на дуалістичне об'єднання Австро-Угорської Монархії. На основі цього об'єднання віновлено конституцію та легіслятуру Мадярщини, а малярський уряд зовсім самостійно, без австрійської інтервенції почав кермувати внутрішніми справами своєї держави. Та цей уряд дійшов до висновку, що найважливішою проблемою Мадярщини є те, що інші національності чисельно переросли малярів у їхньому власному королівстві. Щоб запобігти тій прикрий дійсності, малярі рішили асимілювати та змаляризувати всі національні меншості країни. Відразу зліквідовано або дуже зредуковано всі національні організації словаків, німців, сербів та румунів, а тому що русинів-українців у Мадярщині було найменше, саме від них започатковано асиміляційну акцію.¹

Початок урядової маляризації поклав малярський парламент законом ч. 44 1868 року. Читаємо в ньому, що "всі громадяни Мадярщини належать до малярської нації (Magyar nemzet), назалежно від того, якої вони є 'національності'".² Це означало, що в практиці в

1. С.А. Macartney, *The Habsburg Empire 1790-1918*, Нью-Йорк, 1969, с. 489-551.

2. Zs. P. Pach і ін., *Magyarország Története*, Будапешт, 1979, т. 6/2, с. 1336-1337, 1350-1355.

Мадярщині могла існувати тільки одна нація, тобто мадярська, а національні меншини при ній стали тільки етнічними групами, яких треба було змадяризувати. Хоч ті самі закони визнали також національним меншинам право уживати своїх мов в державних і релігійних інституціях, ця частина мадярського права ніколи не була впроваджена в практику державного урядування.³

Мадярська асиміляційна політика розпочалась підкоренням одиною об'єднуючою установи карпатських русинів-українців, тобто Грекокатолицької церкви. Угорські агенти мали опанувати й зденационалізувати клир, а опісля тими змадяризованими священниками зломити свідомість народу.

На основі старого "королівського права патронату" мадярська влада приписувала собі власть іменувати єпископів і вищих церковних достойників, як також повну контролю церковного виховання.⁴ Рим мусів погодитися вже перед австро-угорським примиренням на "патріотичну" кандидатуру Степана Панковича на мукачівський єпископський престол, а пізніше на кандидатуру пряшівського єпископа Івана Валія. Крім того всі професори ужгородської і пряшівської семінарії мусіли бути затвержені державою та мусіли прийняти всемадярську програму для виховання клиру.

Єпископ Степан Панкович (1866-1874) своєю мадяризацією започаткував "темну добу" Грекокатолицької церкви на Закарпатті. Його акція валила східне канонічне право та народні традиції. Все, що дихало народним духом, осуджував як "москвофільство", а насилу пропихав мову, культуру та ідеологію мадярів. Під його покровом мадярська адміністрація мала вільну руку впроваджувати мадярську мову в закарпатське шкільництво та контролювати всякий культурний вияв населення.⁵

Під напором мадяризації закарпатське відродження мусіло боротися і організуватися в одному центрі. Таким центром не міг бути Пряшів, бо Пряшівщина репрезентувала не більше як 20% українського населення Закарпаття, яке в 1870 році ледве переходило 450 000. Крім того на Пряшівщині українське населення творило тільки 3% всієї людности і було розсіяне на пограниччях трьох жуп (комітатів).

3. Там же, с. 1350-1362.

4. A. Bobák, *De iure patronatus supremi quoad Ecclesiam Ruthenicam in Hungaria*, Рим, 1943, с. 73-99.

5. Ю. Гаджега, *Історія Общества св. Василя Великого*, Ужгород, 1925, с. 18-26; А. Пекар, *Нариси історії церкви Закарпаття*, ЗЧСВВ, Рим, 1967, с. 99-100.

Таким чином самотнім центром Закарпаття міг стати тільки Ужгород, де в 70-х роках ще існувало Товариство св. Василя, де ще друкувалися руські газети й видавалися руські книжки, де ще в учительській та в богословській семінаріях викладали деякі предмети руською мовою.

Грекокатолицька церква, а головню Пряшівська єпархія на чолі зі своїм народовецьким єпископом Йосифом Гаганцем, ще могла освободитися з малярської опресії при допомозі державного закону церковної автономії. На основі статті 20-ої малярської конституції всі віровизнання Малярщини були визнані рівноправними і всім держава мала давати з релігійного фонду матеріальну допомогу. Тому кожна релігія мала автономно зорганізуватися з окремим статутом, який пред'являвся урядові на затвердження. А з затвердженням окремого статуту дотичне релігійне згромадження отримувало від влади автономні права на культурні організації та виховання.⁶ Народи над церковною автономією католиків у Малярщині велися довго. Одначе 1871 року, на другій сесії підготовчого комітету католицької автономії делегат Пряшівської єпархії, Адольф Добрянський, виступив з окремою пропозицією повної "автономії карпатськоруської церкви", яку опер на конституції Малярщини та гарантіях Фльорентійської та Ужгородської уній.⁷ З подібними пропозиціями виступили також і грекокатолицькі румуни, які теж бажали своєї автономії. Це обурило малярських шовіністів, які на пленарнім засіданні цього комітету загальним голосуванням відкинули всі домагання українських та румунських католиків. Адольф Добрянський ще писав зі свого фільварку в Чертіжному (біля Межилабірців) меморандуми про церковну та політичну автономію українців на Закарпатті, поки в 1875 році після атентату на його життя виємігрував до Росії.⁸ Того ж самого року помер великий український патріот Пряшівщини, єпископ Йосиф Гаганець, який ще за колишню співпрацю з представниками закарпатського відродження, Духновичем та Добрянським, дістав публічну "канонічну догану" від малярського примата.

6. Пекар, цит. твір, с. 100-101.

7. П. С. Федорь, *Краткій очеркъ дьятельности А. И. Добрянскаго*, Ужгород, 1926, с. 14-15; А. И. Добрянскій, *О современномъ религіозно-политическомъ положеніи Австро-Угорской Руси*, Москва, 1885.

8. Федорь, цит. твір, с. 16-17; Г. Геровский, "Историческое прошлое Пряшевщины", *Пряшевица — Историко-литературный сборник*, Прага, 1948, с. 88-91; J. Kubinyi, *The History of Prjašiv Eparchy*, Рим, 1970, с. 120-121.

Пряшівський єпископ Йосиф Гаганець.
Енциклопедія українознавства, Словникова частина, т. 2, Париж-Нью-Йорк, 1955-57, с. 471.

Виринає питання: Що сталося із закарпатським відродженням в тих бурхливих часах на Пряшівщині?

Без виразного культурного центру Пряшівщина далі доповнювала поріділі ряди українських культурних діячів на Закарпатті. Найкращі поети і письменники карпатських українців, як Олександр Павлович (1819-1900), Анатолій Кралицький (1835-94), Юлій Ставровський-Попрадов (1850-95), Іван Данилович-Коритнянський, походили з Пряшівщини. Всі вони були священиками, й тому не легко було їм перенестися до Ужгороду чи Мукачева. Павлович і Ставровський писали в дійсній ізоляції, а свої праці старалися публікувати в Ужгороді і у Львові. Їхні писання, інспіровані національною гордістю, далі поширювали льокальний партіотизм, описуючи красу рідного краю та славне минуле власного народу. Всі згадані пряшівські письменники свідомо наближували свою мову до російської, хоч не бракувало в них також і сильного церковнослов'янського та південнолемківського впливу. Однак весь російський мовний напрям був штучний та

базований на "москвофільській" ідеології. Ці автори вірили, що проти мадяризації та асиміляції тільки мова великого російського народу може захоронити українське населення Закарпаття. Цей мовний та культурно-освітній москвофільській напрям був у великій мірі підтримуваний екзильними листами Добрянського, який старався надати цьому москвофільству національно-політичну базу. Правдою є, що на Пряшівщині москвофільство набагато більше вкорінилося в психіку інтелігенції, ніж в інших провінціях Закарпаття, і воно залишилося активним до кінця другої світової війни. Не помагали тут навіть освідомлюючі подорожі галицьких науковців — Володимира Гнатюка та Івана Верхратського, — які своїми етнографічними розшуками та філологічними аргументами старалися переставити тутешніх українців на народовецький напрям.⁹

Навіть пізніша генерація пряшівських культурних діячів, як Микола Бескид, Іван Кизак, Іван Поливка, Іван Гендер-Суходольський, Павло Федор і Андрій Карабелеш, затримала свою москвофільську тенденцію й не приєдналася до ужгородських народовців, Юрія Жатковича, Августина Волошина та Гіядора Стрипського. Крім москвофілів з пряшівського українського сусільства вийшли також і визначні мадяронські наукові сили, між якими найвищу роль відігравав Антін Годинка, університетський професор в Братиславі і в Пейчі (Pécs). Він своєю історичною теорією про походження карпатських українців старався заперечити існування якогонебудь слов'янського елементу на Закарпатті перед приходом мадярів. Для нього історія карпатських українців розпочалася тільки в XIII столітті масовим переселенням галицьких "рутенів". Ця теорія стала на початку XX століття мадярською історичною "правдою", якою держава відмовляла всякого права на автономне життя Карпатської України.¹⁰

У 80-х роках мадярська влада ще більше посилила натиск мадяризації на цілій Пряшівщині. Причиною того нового натиску був судовий процес проти Адольфа Добрянського, який, вернувшись із Росії, за свої меморандуми та зв'язки з петербурзькими властями був обвинувачений у державній зраді. Хоч його звільнено, однак Добрянський вже більше ніколи не міг жити на західноукраїнській землі. Його переселено до австрійського Іннсбруку, де він мусів залишитися до

9. *Література чехо-словацьких українців*, Братислава, 1968, с. 16-18.; Е.Л. Недзельський, "Пряшевщина в літературних образах", *Пряшевщина*, с. 166-169, 189-201.

10. А. Hodinka, *A kárpátaljai ruthének lakohelye, gazdaságuk és multjuk*, Будапешт, 1923; P.R. Magocsi, *The Shaping of a National Identity*, Кембрідж, 1978, с. 63-70.

самої смерті (1901) під постійним поліційним наглядом. Мусіли покинути Закарпаття також і його близькі співпрацівники, як Іван Мондок, Іван Кимак та Михайло Молчаній.¹¹

Хоч новий мадярський натиск був дуже агресивний, все ж таки не міг легко засимілювати нарід, поки ще існували народні школи та навчання в "руській" мові. Бачачи свої труднощі, мадярська влада після процесу зосередила всі свої сили, щоб виеліминувати українську мову із всього шкільництва Пряшівщини. Цьому мадярщенню українського шкільництва до певної міри допомагав також і державою наставлений новий пряшівський єпископ, Іван Валій (1882-1911), який здобув багато виховних інституцій для своєї єпархії, але в них зовсім занедбав мову свого народу. Ще в 1874 році в Списській, Шариській та Земплинській жупах існувало 237 початкових шкіл з "руською" мовою навчання. Однак в 1906 році з них залишилося тільки 23, а 68 шкіл мало до певної міри двомовне навчання. Та багато гірше виглядала справа з вищою освітою. Пряшівська єпархія отримала в 1880 році окрему духовну семінарію, в 1895 році учительський ліцей, а в 1910 році "горожанську школу", але всі вони були тільки з мадярською мовою навчання.¹²

Під впливом повільної ліквідації українського шкільництва меншало також і свідоме українське (руське) населення на Пряшівщині. Ось статистики¹³ пряшівських українців після австро-угорського вирівняння:

Жупи	Кількість українців у трьох жупах Пряшівщини за офіційною статистикою				
	1870 р.	1890 р.	1900 р.	1910 р.	1921 р.
Земплин	59 738	31 036	34 836	39 083	51 543
Шариш	56 461	35 019	33 937	35 500	24 632
Спиш	24 125	17 518	13 913	12 327	8 097

11. A. Mráz, "Volanie Podkarpatskej Rusi", *Словаки і Українці*, вид. М. Мольнара, Братислава — Пряшів, 1965, с. 366.; Геровский, цит. твір, с. 90-91.; Федорь, цит. твір.

12. А. Чума і А. Боднар, *Українська школа на Закарпатті та Східній Словаччині*, Пряшів, 1967, с. 110.

13. І. Ванат, "Шкільна справа на Пряшівщині в період домюнхенської Чехо-Словаччини, 3 минулого і сучасного українців Чехо-Словаччини, Братислава, 1973, с. 165.

Ця статистика подає тільки число українців у трьох північних жупах, не враховуючи кількох розкинутих сіл та незначне відсотково населення міст в жупах Абауй, Турня і Гемер, як також і села Ужанської жупи, прилучені в 1918 році до Словаччини.

Та національний утиск і ліквідація шкільництва не були одинокими причинами зменшення українського населення на Пряшівщині. До того зменшення може найбільше спричинилася масова еміграція до Америки. Як подають всі статистики та підкреслюють всі мадярські історики, вся масова еміграція з Мадярщини на американський континент розпочалася в 1870-их роках з північних частин Списької, Шариської та Земплинської жуп, де населення по більшій частині було українського (руського) походження. З Шариської жупи на основі офіційних статистичних даних за роки 1870-81 виїхало за океан 4 959 осіб,¹⁴ а за роки 1880-88 17 768 осіб¹⁵ виїмігрувало до Америки. Всі ці емігранти походили з таких округ, де 48% населення було українським. Ще гірше виглядала ситуація в Земплинській жупі, де переселення людности з суто українських округ за роки 1879-1891, тобто за 12 літ, дійшло до 21 881.¹⁶ Але це тільки урядові статистики, які не подають числа "нелегальних" емігрантів. А тих ніколи не бракувало у закарпатським переселенні за океан. З урядових звідомлень знаємо, що в 1880 році з 3 000 шариських переселенців 1 000 нелегально залишила територію Мадярщини.¹⁷ З іншого урядового записника довідуємося, що із списького Фолькмару одного року з 120 емігруючих тільки 10 виїжджало за нормальними паспортами, а решта переселялася з різними невластивими документами та чужими паспортами. Досить сказати, що заморська еміграція українців Пряшівщини в останніх 30 роках ХІХ століття доходила приблизно до 50 000 осіб.¹⁸

На питання, чому виїжджали таким страшенним темпом ці закарпатські лемки за море, нетрудно відповісти. Причиною цієї надмірної еміграції були соціально-економічні відносини в північній Мадярщині, де з освободженням кріпаків не проведено відповідних земельних реформ для забезпечення безземельного селянства. За статистикою

14. I. Rácz, *A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849-1914*, Будапешт, 1980, с. 76.

15. И.Г. Коломиец, *Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия*, т. I, Томск, 1961, с. 340.

16. G. Ballagi, *Zemplén megye*, Будапешт, 1893, с. 9.

17. I. Rácz, цит. твір, с. 78.

18. На основі обчислень Коломийця (с. 334-345) та Раца (с. 76-82) 50 000 виглядає мінімальним числом для емігрантів Пряшівщини.

Галгоція в 1855 році в Мадярщині безземельні селянські робітники творили 64% всього аграрного населення, але на Закарпатті їх число переходило 70%.¹⁹ Державні ліси та великі магнатські латифундії не допускали українського селянства до більшого землеволодіння. Навіть і ті, що отримали деякі землі, не посідали більше, ніж 7 гектарів, і при розділюванні цієї власності між нащадками не стало земель вже при другій генерації. Закарпаття не мало промисловости ні масових хатніх промислів, а льокальне рільництво та лісове господарство не могли абсорбувати безмаєткового населення та не могли утримати їхнього приросту. Найменший застій лісових праць та брак доброго урожаю відразу спричиняли безробіття, голод і розпуку. Українська людність Пряшівщини мусіла погодитися з тим, що її сини покидали матірні землі для утримання себе та своїх родин. З приводу масової еміграції цілі села опорожнилися, і це дуже негативно відбивалося на нормальному прирості пряшівських українців. На основі тогочасних статистик в Шариші і Земплині мадари в останніх десятиліттях ХІХ століття втричі більше помножилися, як автохтонні українці.²⁰

Мадярські урядові чинники спочатку не дуже переймалися еміграцією "русинів". Навіть тішилися, що буде менше національностей у державі. Вони не думали, що ця північна еміграція колись захопить і мадярське національне суспільство, а, що більше, створить економічну кризу для самої держави. Вже у вісімдесятих роках приходили алярмуючі вістки з Шариської та Земплинської жуп про тотальний економічний занепад цієї території. Та прем'єр Мадярщини, Калман Тіса, заявив, що не вірить в жадну кризу, спричинену еміграцією.²¹ Однак в дев'ятдесятих роках думка уряду змінилася. В 1895 році третій конгрес Мадярського Державного Господарського Союзу подав розпачливий образ економічної кризи північних жуп та вимагав, щоб уряд законно припинив дальшу еміграцію селян.²² Урядові не вдалося законно заборонити емігрування своїх громадян, і тільки в 1903 році після довгих парламентарних дебат заборонено видавати пашпорти молодим людям, які ще не відбули військової служби.²³ Це, одначе, не

19. K. Galgóczi, *Magyarország, a Szerb Vajdaság s Bánság mezőgazdasági statisztikája*, Пешт, 1855, с. 103-104; Коломиец, цит. твір, с. 41-50.

20. Ballagi, цит. твір, с. 12-14.

21. Rácz, цит. твір, с. 151.

22. Там же, с. 142-3.

23. Там же, с. 156-9.

спинило еміграції, а тільки побільшило нелегальний виїзд молодих за океан. Щоб припинити емігрування, потрібно було не державних заборонюючих законів, але основних суспільно-господарських реформ. Мадярський уряд, однак, не був готовий на такі реформи, а ще менше хотів допомогти тим, які пробували народними акціями довести до змін. Врешті Мукачівський грекокатолицький єпископ, Юлій Фірцак, взявся до діла. В 1896 році єп. Фірцак передав мадярському прем'єр-міністрові, Дезідерієві Банфі меморандум, в якому домагався, щоб мадярська держава рятувала українське Закарпаття від загибелі або тотального переселення.²⁴ А позаяк цей меморандум не мав жадного відгону, єпископ скликав усіх парламентарних депутатів та вищепоставлених урядників з Закарпаття, щоб виготовили новий меморандум "для поліпшення матеріального і духового стану русинів". Цей меморандум передано 7 березня 1897 року мадярському парламентові, а парламент з апробатою доручив його міністрові рільництва, Ігнатові Даранієві, який створив так звану "Верховинську акцію" під наглядом міністерського радника Едварда Егана. Головним завданням Егана було організувати кредитові спілки, кооперативи, спільні селянські найми, забезпечення землеробної праці, тощо. Народ приймав його динаміку з ентузіазмом, і успіх цілої акції був запевнений. Та 20 вересня 1901 року вороги українського селянства нагло убили Егана, і з його смертю загинула ціла "Верховинська акція".²⁵

З ліквідацією "Верховинської акції" закарпатські українці взагалі втратили всяке довір'я до мадярської держави і самі почали працювати над відбудуванням господарського життя своєї спільноти. Її тут їм у великій мірі допомагала їхня американська еміграція.

Закарпатські, а в першу чергу пряшівські, українці в загальному були успішними емігрантами. На думку Баллагія закарпатці стали найуспішнішими емігрантами між усіма національностями Мадярщини. Він їх характеризує ось так:

Русин може легко пристосовуватися до чужих обставин, він талановитий, пильний, ощадний, не має великих претензій і не боїться навіть найтяжчих і найприкріших робіт. Він не тільки сплачує свої довги, але і

24. В. Шандор, "Едвард Еган і його 'Верховинська акція'", *Український Історик* 1977, т. 53-54, с. 109; Magocsi, цит. твір, с. 71; М. Маср, "Закарпатські українці на переломі століть", *Жовтень і українська культура*, Пряшів, 1968, с. 56-57.

25. Е. Еган, *Економічне положення руських селян в Угорщині*, Львів, 1901; Шандор, цит. твір, с. 111-117; Коломиєц, цит. твір, с. 363-365.

набуває щось для себе за американські гроші. А руська жінка з Снинської, Гуменської та Строківської округ, як дістане гроші з Америки від свого мужа, перше йде до податкової управи, щоб упорядкувати свої справи, а опісля сплачує стільки довгів, скільки може...²⁶

В дев'ятдесятих роках минулого століття вже майже кожна прашівська українська родина мала когось в Америці та отримувала постійну матеріальну допомогу. Крім того еміграція безземельних селян та аграрних робітників нищила більше мадярських землевласників, чим селян. З виїздом дешевої робочої сили страшенно піднялися платні сільськогосподарських робітників. Ось хронологічна таблиця наємних платень землеробів у північній Мадящині:²⁷

Річна платня сільськогосподарського робітника			
Рік	Мужчина	Жінка	Дитина
1901	126 Кр.	90 Кр.	58 Кр.
1902	128	91	63
1903	133	93	64
1904	138	93	64
1905	149	105	71
1906	180	123	84
1907	205	138	96

Менші землевласники не були в силі оплачувати своїх наємних робітників і звичайно кінчали свою екзистенцію банкрутством. Їхні маєтки скуповували в 60% українські селяни, які із заощадженими грошми поверталися з Америки. Хоч еміграція карпатських українців у ХХ столітті дальше продовжалася, то все ж таки за офіційними статистиками бл. 26% всіх переселенців повернулося на Закарпаття ще перед першою світовою війною.²⁸ Вони привезли з собою не тільки матеріальні заощадження, але і почуття національної та соціальної гордості.

Національна свідомість чи навіть національна ідентичність прашівських українців в останніх десятиліттях ХІХ століття була трудною справою. Як загально відомо, всі закарпатські лемки, що нале-

26. Ballagi, цит. твір, с. 11.

27. Rácz, цит. твір, с. 234.

28. *Magyar statisztikai közlemények*, Будапешт, 1918, т. 67, с. 2-5.

жали до Пряшівської єпархії, були українського (руського) походження. Вони навіть називали себе "руснаками". Одначе етнічно і лінгвістично південна смуга закарпатської Лемківщини була мішана, українсько-словацька, що стало причиною нескінченних дебат між науковцями згаданих національностей. Тому термін "руснак" не означав свідомої національної приналежності, а більше приналежність до Грекокатолицької церкви.²⁹ В Америці, одначе, ці "руснаки" знайшлися в демократичнім співжитті з їхніми галицькими братами або росіянами. Галицький вплив освідомив їхнє "русинське" національне почування і заохотив їх до бажання більшої народної вільности. Натомість, під впливом царсько-російської пропаганди деякі з них стали завзятими москвофілами та перейшли до Російської православної церкви.³⁰ Вони, повертаючися на Закарпаття, почали пропагувати православ'я з поміччю та півтримкою царського уряду. Правда, цей православний рух не був дуже сильний. Офіційно православна церква в 1910 році мала тільки 577 зареєстрованих членів. Але мадяри без огляду на те, дуже жорстко zareагували на ті прояви релігійного дисидентства. Влада під кінець 1903 року виарештувала багато селян, а наступного року засудила їх в т. зв. "Мармароському процесі" за зраду держави. Цей процес викликав загальне обурення у слов'янському світі та несмак в західніх державах Європи. В наслідок мадярських репресій також і галицькі та буковинські москвофіли, як В. Бобринський та брати Геровські, зацікавилися православним рухом на Закарпатті й дали йому політичний провід.³¹

Насторожений мадярський уряд нічого не навчився з наслідків Мармароського процесу, а ще більше настоював на провадженні насильної мадяризації закарпатських українців. В шкільному законі Альберта Аппонія в 1907 році приписано виховання молодих на "членів мадярської нації". На основі цього закону на Пряшівщині зліквідовано всі двомовні школи, а школи з руською мовою навчання зредуковано до 9.³²

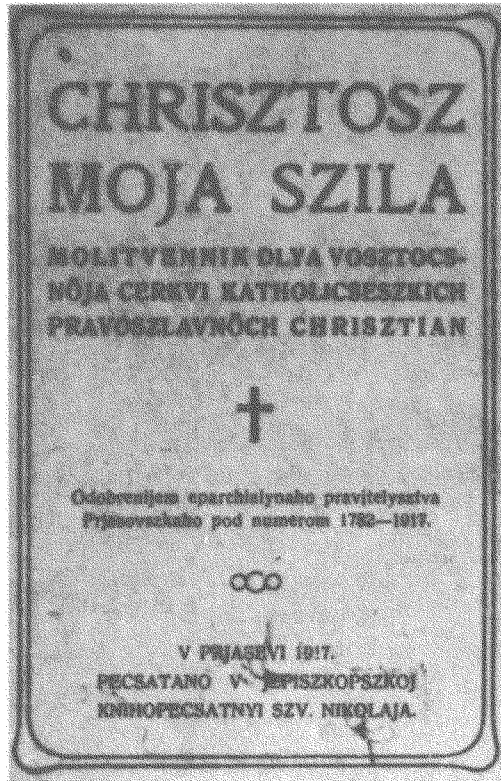
Після зредукування українського шкільництва мадярський уряд взявся за мадяризацію Грекокатолицької церкви. В 1912 році під натиском уряду створено Гайдудорозську мадярську грекокатолицьку єпархію з мадярською літургічною мовою, а решту українців греко-

29. В. Гнатюк, "Русини Пряшівської Єпархії і їх говори", *ЗНТШ*, т. 35, с. 8-25.

30. А.С. Шлепецкий, "Пряшевцы в Америке", *Пряшевщина*, с. 255-262.

31. Пекар, цит. твір, с. 116-119.

32. Чума і Боднар, цит. твір, с. 101-111.

Приклад мадяризаційної політики: Пряшівський молитовник Христос моя сила (1917 р.) угорською латинкою.

католиків в Мукачівській та Пряшівській єпархіях мадяри хотіли опанувати через центральну комісію під головуванням примата. Головними запланованими реформами цієї комісії були: запровадження латинської азбуки та григоріанського календаря, щоб якнайдалше відірвати русинів від їхніх церковних та національних традицій. А коли на прохання Мукачівської єпархії апостольський нунцій в імені Риму застановив рішення комісії, уряд сам почав натискати на єпископів, щоб добровільно запровадили вищезгадані реформи. Мукачівський єпископ Антін Папп протиставився урядові, й тільки парламентарне рішення змогло його переконати. Натомість новий пряшівський єпископ, Степан Новак (1914-1918), без довгої надуми проголо-

сив впровадження латинської азбуки та григоріянського календаря.³³

Під час першої світової війни (1914-1918) ситуація прямишських українців була незavidною. Вони не мали жадних національних інституцій, шкільництво було змадяршене за виїмком 9 початкових шкіл, одинокий тижневик *Наше Отечество* публіковано латинським шрифтом, велика частина клиру та світської інтелігенції признавалася до мадяронства і всі прояви національної свідомости стали "москвофільством" в очах мадярів та були контрольовані тайною поліцією.

РЕВОЛЮЦІЙНІ ЧАСИ (1918-1919)

В 1918 році після 4-ох років війни розпалася Австро-угорська монархія. В Мадярщині 27 жовтня владу перебрала революційна рада М. Каролія, яка проголосила Мадярську республіку та прийняла Вільсонові гасла про самовизначення народів давньої монархії, але тільки в границях Мадярщини. Немадярські меншини, одначе, відмовилися жити в рамках мадярської держави і в наслідок того румуни, хорвати, серби та німці-австрійці прилучилися до своїх сусідніх держав. Словаки 30 жовтня 1918 року на своїх "Народних Зборах" у Липтовськiм св. Мартині рішили злучитися з чехами і створити спільну державу Чехо-Словаччини. Залишилися тільки незорганізовані й неприготовані карпатські українці без жадного рішення. Не маючи ніякої всенаціональної політичної організації чи установи, вони мали тільки широкі народні маси та горстку незмадяризованої інтелігенції.

Українська революційна маса, керована свідомим елементом інтелігенції, почала організувати по селах та менших містечках льокальні "народні ради", які стали кермувати новим громадським життям. В більших місцевостях з репрезентантів льокальних рад зорганізовано також і крайові "народні ради", яких при кінці 1918 року було три. Перша з тих крайових рад постала на заході, в Спиській жупі, в Старій Любовні, і щойно пізніше перенесено її до Пряшева. Другу зорганізовано в Ужгороді з репрезентантів ужанських та березьких рад. Третю створено в Хусті, й вона репрезентувала цілий Мармарош та деякі частини Угочі.³⁴

33. А. Волошин, "Оборона Кирилики", *НЗТТ*, річн. XII, 1936, с. 85-117; А. Волошин, *Спомини*, Ужгород, 1923, с. 73-86; Пекар, цит. твір, с. 108-110; I. Vajcura, *Ukrajinská otázka v ČSSR*, Кошиці, 1967, с. 35-56.

34. Magocsi, цит. твір, с. 85-86.

Крайову Народну Раду Пряшівщини започаткував грекокатолицький священник Еміліян Невіцький, який, нехтуючи забороною свого мадяронського єпископа, Степана Новака, сам об'їхав багато сіл і приготував людей до окружного з'їзду. Окружний з'їзд відбувся 8 листопада 1918 року в Старій Любовні, де зібралось багато делегатів революційних рад та репрезентантів довколишніх сіл.³⁵ Тут серед великого одушевлення рішено відорватися від Мадярщини і злучитися з Україною. Вибрано також і репрезентативну ексекутиву, яку названо "Русскою Народною Радою". З'їзд також ухвалив спільний маніфест, в якому читаємо:

Рада, оживлена духом демократичних часо́в, поїде путем, ведучимъ къ полной національной свободѣ нашего народа. Николи не присталабы на то, абы мы Русини были порозриваны и противъ нашей воли къ чужимъ народамъ приключены...³⁶

Після першого з'їзду Рада поширилася на Спиш, Шариш, Абауй і Земплин, та 19 листопада її осідок перенесено до Пряшева. Крім того після зборів Невіцький вислав два обіжники з окремими запитниками до знаних людей та льокальних рад на Пряшівщині. В обіжниках подано головні інформації про "русинів" та про політичні наміри Закарпаття. Так, напр., говорилось про одність з галицькими українцями:

Мы называеме ся Карпатскими Русинами. Но мы знаеме, же за Карпатами такы самы Русины жиють, як и мы. Бесѣда, звичаѣ и вѣра їх така, якъ и у насъ, прото они суть нашими братьями. Мы съ ними твориме етнографично еденъ великій многомліонний народъ.³⁷

В анкетах чи запитниках цих обіжників Невіцький в імені Ради просив апробати на рішення її зборів та ясної політичної програми на майбутнє. Ось так виглядав згаданий запитник:

Русска Народня Рада просить Васъ, Братъя Русины, будьте ласкави сесю картку точно и совѣсно выполнити и переслати на слѣдующу адресу: Emilian Nevicky v Ujlaku.

Чи ваши селяне жадають, абы мы Русины остали въедно съ Мадьярами?

Чи у васъ народъ хоче къ Руси-Украинѣ приключитися?

Что бы собѣ жадали ваши селяне найлѣпше?

35. Ортоскоп, (М. Творидло) *Державні змагання Прикарпатської України*, Відень, 1924, с. 8-9.

36. Там же, с. 9-10; М. Штець, *Літературна мова українців Закарпаття і Східної Словаччини*, Педагогічний Збірник ч. 1, Братислава, 1969, с. 9.

37. Штець, цит. твір, с. 9-10; Ортоскоп, цит. твір, с. 10.

Кому довіряють у вась наши люде найбільше?
Чи не баламутять вашихъ селянь словацки агенти?...³⁸

З 35 відповідей, про які сьогодні знаємо, 31 загально підтримало прилучення до України, 20 стояло за незалежність Закарпаття, 2 були прихильні мадярам, а 5 відповіло з умовою: "якщо не можна прилучитися до України, то вибирають Чехо-Словачину".³⁹ З відповідей ясно виходить, що прилучення до України було найпопулярнішою розв'язкою для пряшівських українців. Та цю популярність постійно старалися пофальшувати москвофіли цієї території, які в Пряшеві увійшли в провід "Народної Ради" та пробували надати їй іншого напряму.

Провідником пряшівських москвофілів був д-р Антоній Бескид, якого підтримували його два брати, Олексій і Микола. Вони також були у близькій співпраці з галицькими москвофілами, з Андрієм Гагатком та Дмитром Вислоцьким, які ще все мріяли про "неділиму Росію". Всі вони виступили перший раз на засіданні Ради 19 листопада в Пряшеві.⁴⁰

Це засідання скликано, щоб відповісти головним зборам Ужгородської Народної Ради з 9 листопада, які рішили залишитися автономною частиною Мадярщини. Засіданню Пряшівської Народної Ради вже головував А. Бескид і він виєлімінував з резолюцій прилучення до України. Рада тільки наголошувала, що закарпатські русини хочуть "самовизначення" та "національної свободи". Не згадувано прилучення до жадної держави, тільки виринула думка, щоб вислати одного делегата на "мирову конференцію" до Парижу. Під впливом Пряшівської Ради такі самі нерішучі резолюції повиходили із засідань льокальних рад у Бардієві, Свиднику, Стропкові, Межилабірцях та Гуменнім.⁴¹

Невицький не дуже переймався тим пряшівським нерішенням, бо прилучення до України стало популярним на цілому Закарпатті, й Свалявська, Хустська та Мармарош-Сигітська ради проголосили це в своїх резолюціях. Натомість Бескид шукав інших можливостей, з яких найбільш реальною показувалася злука з новоствореною Чехо-Словацькою Республікою.⁴²

38. Ортоскоп, цит. твір, с. 11.

39. Там же, с. 11-12.

40. Magocsi, цит. твір, с. 88.

41. Z. Peška, J. Markov, "Přispěvek k ústavním dějinám Podkarpatské Rusi", Bratislava, т. V, Братіслава, 1931, с. 524-526.

42. Ортоскоп, цит. твір, с. 12-20.

Чехи вже в Америці шукали зв'язків з представниками закарпатських українців. Американська Народна Рада Угрорусинів 25 жовтня 1918 року у Філядельфії переговорювала з представниками Чехо-Словащини, де Масарик приобіцяв, що як русини прилучаться до Чехо-Словацької Республіки, то посідатимуть окремий автономний штат, а щодо границь "Підкарпатської Русі" Масарик обіцявав Американській Раді такі границі, щоб русини були задоволені. Ці заяви Масарика перетягнули АНРУР на чеську сторону, і вже 12 листопада 1918 року в Скрентоні Рада винесла резолюцію, щоб угрорусини з найширшими самостійними правами як штат на федеративній основі прилучилися до Чехо-Словацької Республіки з тим, що до їхньої країни мали належати всі первісно угроруські жупи: Спиш, Шариш, Земплин, Абауй, Гемер, Боршод, Уж, Угоча, Берег і Мармарош.⁴³

Крім того в листопаді 1918 року чехо-словацька армія дістала дозволення від аліантів, щоб зайняла територію Словащини аж до ріки Ужу. В кінці листопада також і Словацька Народна Рада шукала прихильності карпатських українців. У своїй заяві з дня 30 листопада 1918 писала:

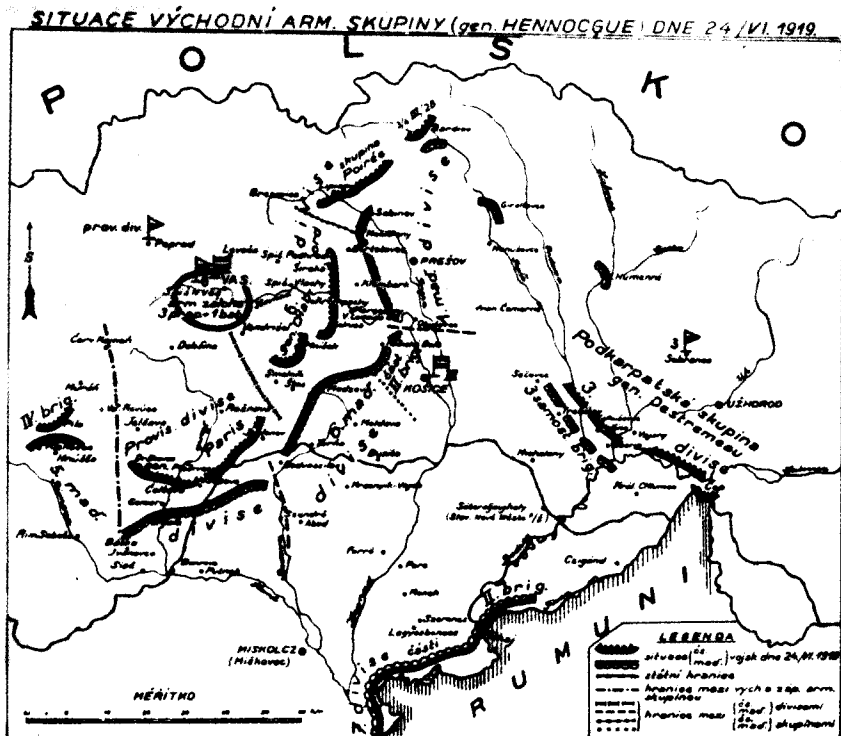
Браття русини! З великою любов'ю звертаємося до Вас і просимо Вас, щоб Ви, як свобідний нарід, прилучилися до нас... Ми слов'яни, як і Ви, ми не лише обіцюємо Вам повну автономію, але вже і визнаємо вашу повну автономію в справах церковних, шкільних і внутрішніх.⁴⁴

Бескид, бачачи кращу позицію Чехо-Словащини, не гаяв багато часу, і без уповноваження Пряшівської Ради поїхав до Турчанського св. Мартина, щоб переговорювати зі словаками. Щоб здобути прихильність словаків та чехів, Бескид піддав думку, що Чехо-Словащина могла б з Пряшівщиною дістати також і галицьких лемків, які б радо визнали владу празького уряду. Одержавши позитивну відповідь, Бескид скликав своїх прихильників і галицьких москвофілів до Кошиць, де 21 грудня 1918 року переведено офіційну злуку Пряшівської Руської Народної Ради та Ради Лемків в одну організацію, що називалася "Карпаторуській Народный Совѣтъ". Вкінці на зборах цієї нової організації 7 січня 1919 ухвалено прилучення Карпатської Русі до Чехо-Словацької Республіки.⁴⁵

43. Magocsi, цит. твір, с. 83-84.

44. Peška, Markov, цит. твір, с. 527-8; Н.А. Бескид, *Карпатская Русь*, Пряшів, 1920, с. 60-61.

45. Ортоскоп, цит. твір, с. 12-13.

Обсяг території, захопленої угорськими більшовиками на Пряшівщині (ситуація на день 24 червня 1919 р.)

Vpád maďarských bolševiků na Slovensko v roku 1919, Братислава, 1938, с. 248-49.

Прага, довідавшись про вислід цих зборів, закликала Бескида до себе, і переглянувши протоколи зборів, вислала Бескида до Парижу як закарпатського репрезентанта на мировій конференції.⁴⁶ Хоч К. Р. Совѣтъ не мав багато прихильників між народом, однак чеські війська та словацькі націоналісти помогли тим пряшівським та галицьким лемківським москвофілам опанувати цілу ситуацію. Нічого не помагали протести чи проклямації більшості Пряшівської Ради на чолі з Невицьким, справа виглядала перерішеною. Український напрям був дуже сильний на цілому Закарпатті, але не було армії, яка могла б перерішити справу. Армія Західньої України, постійно воюючи з поля-

46. Бескид, цит. твір, с. 53-54.

ками, не могла прийти на поміч українському населенню на Закарпатті. Не було кому також зорганізувати українську збройну силу з місцевих міліцій.⁴⁷

[В міжчасі 15 січня 1919 року чеські війська зайшли вже до Ужгороду, а за два тижні прийшла вістка, що американські емігранти із Закарпаття голосували за прилучення їхньої батьківщини до Чехо-Словаччини. В лютому приїхав до Ужгороду репрезентант Американської Народної Ради Угрорусинів, д-р Григорій Жаткович, щоб разом з Августином Волошином, лідером ужгородської ради, почати організувати збори репрезентантів всіх народних рад Закарпаття. До таких зборів дійшло тільки три місяці пізніше, бо в Мукачеві до квітня ще функціонував підтримуваний мадярами уряд Руської Крайни, і щойно після відходу мадярських військ цей уряд був зліквідований.⁴⁸

(В кінці березня 1919 р. дійшов до влади в Угорщині комуністичний уряд Бейли Куна, війська якого в травні вдерлися на східню Словаччину. 6 червня зайняли Пряшів, а 16 червня проголосили там Словацьку Советську Республіку в складі Угорської Советської Республіки. До лемківських сіл у горах угорські большевики не дійшли, а в серпні 1919 р. були цілком вигнані чехо-словацьким військом з Пряшівщини, вже після упадку їхньої влади в Угорщині. — Б. С.]

Тимчасом збори т. зв. "Центральної Руської Народної Ради" відбулися 8 травня 1919 року в Ужгороді. На них чехо-словацька партія перемогла. Чехо-Словаччина, як нова країна, була добре забезпечена, побудована на демократичних засадах і сильно підтримувана західними аліянтами. Вона багато стабільніше виглядала закарпатській опортуністичній інтелігенції, ніж Україна, яка в тих часах постійно мусіла боротися за своє існування. Також багато допомогли чехофілам вмілі аргументи Жатковича та впливи американських переселенців. Збори отже проголосили, що в імені карпатської нації визнають та апробують рішення Американської Народної Ради Угрорусів щодо прилучення Карпатської Руси до Чехо-Словаччини. Вони одначе це зробили з умовою, що:

Ческо-словенській штатъ і Карпатска Русь сполучены въ єдну державу — съ однимъ правомъ гражданства — представляють одно государство, котрое въ заграничныхъ, военныхъ, и финансовыхъ дѣлахъ обще

47. Ортоскоп, цит. твір, с. 9.

48. І.М. Гранчак і В.І. Неточасв, "Створення частин Угорської Червоної Армії на Закарпатті в 1919 році та їх бойові дії", *Українсько-угорські історичні зв'язки*, Київ, 1964, с. 111-130.

управляея, въ прочихъ же дѣлахъ Русскій Штатъ самостоятельно своими законодательными властями и урядами самъ себе управляе; полковымъ языкомъ войска, рекрутованного на Руси, долженъ быти русскій, съ русскими офицерами.⁴⁹

Цією заявою українське Закарпаття стало частиною Чехо-Словачини, але ті, що найбільше старалися про злуку з чехами та словаками, тобто пряшівські та лемківські москвофіли, стали жертвою своєї власної політики. Поперше, збори не винесли жадної конкретної резолюції щодо галицьких лемків, бо, як там сказано, в першій черзі треба було вирішити справу самого Закарпаття. А після прилучення чехи не хотіли входити в конфлікт з поляками і спокійно дивилися, як галицьку Лемківщину приєднано до польської держави. В справі Пряшівщини збори Ц.Р.Н.Р. оголосили, що західні границі "Карпатської Руси" будуть вирішені на основі переговорів з чехо-словацьким урядом.⁵⁰

Хоч всі закарпатські українці вірили і оголошували, що північні округи Списької, Шариської та Земплинської жуп будуть органічною частиною "Карпатської Руси", чехо-словацька влада відразу після окупації встановила словацьку адміністрацію аж до ріки Уж. Коли Жаткович офіційно протестував проти неприйняття закарпатських домагань, д-р Е. Бенеш, який в Парижі в імені празького уряду завершив прилучення Закарпаття до Ч.С.Р., сказав, що мирова конференція має установити "словацько-руську" границю на ріці Уж, а словаки не згодилися б на нічого іншого. Бескид, який мав представляти закарпатців в Парижі і якому найбільше залежало на збереженні "руської" Пряшівщини, через маніпуляції Бенеша не міг навіть дістатися на мирову конференцію.⁵¹

Сен-Жерменський мировий договір, підписаний 7 листопада 1919 р., який офіційно прилучив Закарпаття до Ч.С.Р., не подав західніх границь "Підкарпатської Руси". Про ці границі говориться перший раз в "Генеральному Статуті" для організації та адміністрації "Автономії Підкарпатської Руси", що його видала чехо-словацька влада після підписання мирового договору. В тому статуті читаємо:

49. Ортоскоп, цит. твір, с. 25-27; Я. Кміцікевич, "1919-й рік на Закарпатті", *Науковий Збірник Музею Української Культури в Свиднику*, т. 4, кн. 1, 1969, с. 379-392. — Крім описів згаданих авторів вийшло окреме видання протоколів ЦРНР: *Протоколи Общого Собрания Подкарпатских Русских Радъ и первых 5-ти засѣданій Центральной Русской Народной Рады*, Ужгород, 1919.

50. Кміцікевич, цит. твір, с. 383-390; Ортоскоп, цит. твір, с. 26-28.

51. Там же; різні імплікації мирової конференції подають: P.G. Stercho, *Diplomacy of Double Morality*, Нью-Йорк, 1971, с. 28-38; Magocsi, цит. твір, с. 95-101.

Демаркаційна лінія між словаками і русинами іде прямо від містечка Чоп до північної частини міста Ужгорода, так, що залізниця залишається в Словаччині, а Ужгород на Підкарпатській Русі, звідти вздовж ріки Ужа до Карпат; вся територія від цієї лінії буде уважатися автономною руською територією.⁵²

Закарпаття, чи за офіційною назвою "Підкарпатська Русь", до 1938 року не отримало обіцяної повної автономії, однак могло своєю політичною ідеологією та виховувати нарід у своєму дусі. Воно до певної міри посідало якусь обмежену самоуправу, яка запевнила національну екзистенцію українській спільноті. Натомість Пряшівщина підпала під цілковиту адміністрацію Словаччини, яка постійно старалася зісловачити все тутешнє українське населення.

ДОБА ПЕРШОЇ ЧЕХО-СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ, 1919-39

Хоч повної автономії не признано "Підкарпатській Русі", то мимо того за часів першої Чехо-Словацької Республіки вона пережила колосальне відродження. Після асиміляційної політики мадярів карпатські українці опинилися в демократичному і ліберальному суспільстві, яке шанувало їхні національні почування і їхню культуру. Та найважливішою основою цього відродження стало закарпатське шкільництво. В кожному селі поставали українські (руські) народні школи, а в містах гімназії, "горожанки", учительські семінарії та вищі торговельні і промислові школи. На Словаччині однак українське відродження не приходило так легко. Тут воно знайшло великий спротив у словацькому шовінізмі та в словацькій асиміляційній політиці. Хоч Словацька Народна Рада у своїй відозві з 30 листопада 1918 року обіцяла "браттям русинам" руські початкові й середні школи, а навіть окремий руський університет, то зразу після встановлення нової адміністрації в східній Словаччині братиславський шкільний реферат почав змушувати українських учителів складати присягу вірності "словацького учителя". Тих, які відмовились від присяги, звільнено з праці. Шкільний реферат наводив таку причину їхнього звільнення: "на підставі заяви шкільного інспектора не володієте словацькою мовою

52. Статут опублікований в українській, чеській та англійській мовах. В українській мові гляди: Ортоскоп, с. 30-32. В англійській мові подає: Stercho, цит. твір, с. 41-47.

настільки, щоб ви могли успішно викладати в словацькій школі”.⁵³ Словацькі шкільні власті, спираючись на закон графа Апонія з 1907 року, не дозволили уживати “руської викладової мови” в тих греко-католицьких школах, де після оголошення закону запроваджено мову мадярську, а наказали вживати мови словацької.⁵⁴ Цю ситуацію міг змінити тільки перепис населення з 1921 року. Тому перед переписом проваджено сильну антиукраїнську пропаганду, а земплинський жупан М. Славік заявив, що на Словаччині немає ні “русина”, ні “русинки”, що їх вигадали тільки мадяри, щоб “словаків”, які говорять земплинським наріччям, скоріше змадяризувати. В наслідок такого урядового тиснення 1921 року в Земплині, Шариші та Спиші тільки 84 272 особи призналися до “русинської” національності. Але їм держава на основі закону про меншості Ч.С.Р. мусіла признати “русинське” шкільництво.⁵⁵ Також Грекокатолицька церква, яка провадила більшість тих шкіл, вважала себе захисником “руськості” і висувала заслуги О. Духновича, О. Павловича, Ю. Попрадова та інших свідомих греко-католицьких священників у розвитку національної культури та школи.⁵⁶

Для національної освіти найбільшою трудністю було те, що не було досить учителів для українських сіл. Тому адміністратор Пряшівської єпархії, єп. Діонізій Нярадій, всіма силами натискав на духовенство, щоб рятувати українські школи та навчання української мови:

Ми дотепер ще маємо церковні школи. Єсли так буде, як дотепер було, не зостанут нам довго ті школи. Гді ніт учителя, най каждый священник, котрий еще має сили, забере школу і най то провадить найсовісніше, штоби держава не мала оправданой причини заберати нам школи.⁵⁷

Нярадій сам спровадив понад 30 учителів і священників з Галичини, а державні школи прийняли деяких російських емігрантів. В навчальному 1923/24 році на Пряшівщині було 9 державних і 87 церковних українських (руських) початкових шкіл, які відвідувало 10 611 учнів. Була ще одна церковна “горожанська” школа із 160 учнями та одна церковна учительська семінарія з 84 учнями. Та це все не вистачало.

53. Штець, цит. твір, с. 102.

54. І. Ванат, “Шкільна справа на Пряшівщині в період домюнхенської Чехо-Словаччини”, *З минулого і сучасного українців Чехо-Словаччини*, Педагогічний Збірник ч. 3, Братислава, 1973, с. 164.

55. Там же, с. 164-165.

56. Там же, с. 168.

57. Там же, с. 169.

Як свідчать архівні матеріяли, багато українських сіл у той час домагалось в урядових кругах заснування державних українських шкіл, але без успіху.⁵⁸

Всі українсько-руські політичні та культурні діячі, згуртовані навколо Ліги Русинів, Руської Народної Партії та Пряшівського Епархіяльного Управління, боролися спільно за рідне шкільництво. До них прилучилися також і американські русини, які вислали до уряду Ч.С.Р. гострий меморандум, де домагались: фінансової допомоги школам на Пряшівщині, введення руської мови навчання до початкових шкіл всіх руських сіл, заснування руської гімназії в Пряшеві, руської промислової школи в Бардієві та руської торговельної академії в Гуменному. Шкільні власті нехтували всіма тими домаганнями і тільки в навчальному році 1927/28 дозволили в державних школах там, де батьки цього домагалися, викладати руську мову в рамках необов'язкового навчання, але тільки три години тижнево.⁵⁹

Щодо мови пряшівських шкіл то вона у великій мірі підлягала мові льокальних підручників. Вже в 1920 році вийшов *Буквар* Івана Кизака та *Граматика* Олександра Седлака, які стали офіційними підручниками церковних шкіл. Оба підручники уживали старого етимологічного правопису та основних елементів російської мови. Однак російська літературна мова з оригінальною (московською) вимовою не була зрозумілою місцевому українському населенню, тому в підручниках створено спеціальні ортоепічні норми. Ці норми створили цікавий "пряшівський варіант російської мови", що його офіційно названо "карпаторусською" мовою. Цей мовний напрям не був чистим "москвофілізмом", а більше продовженням традиції Павловича та Попрадова, які, як вже згадано, боролися проти асиміляції та винародовлення за допомогою мови "великого російського народу". Та, підтримуючи "карпаторуську" мову проти словакізації, пряшівщани допомогли деяким закарпатським політиканам, які твердили, що закарпатці творять окремий "карпаторусський народ", який немає нічого спільного ні з російським, ні з українським народом. Цю політичну теорію підтримувала частина закарпатської інтелігенції, що гуртувалась у політичній партії "Австономный Земледельський Союз", яку очолював Іван Куртяк, а згодом Андрій Бродій та Йосиф Фелдешій. Цей мовний і політичний "карпаторусський напрям" у 30-их роках на

58. Вајсуга, цит. твір, с. 52-53; Ванат, цит. твір, с. 169.

59. Ванат, цит. твір, с. 170-178.

Підкарпатській Русі (Карпатській Україні) зникає і вкінці зовсім перестає існувати, однак на Пряшівщині надалі задержує чи не найсильніші позиції.⁶⁰

У 20-их роках крім шкільної та мовної проблеми три інші дуже важні для пряшівських українців справи чекали на розв'язання. Цими справами були: 1) Їхнє відношення до "Підкарпатської Русі", 2) Економічна криза цієї території та 3) Політична ідеологія народу.

Легально ситуація Пряшівщини була не рішена до 1928 року. До того часу між Словаччиною та Підкарпатською Руссю існувала тільки тимчасова демаркаційна лінія. Остаточну границю мали рішати репрезентанти обох країн за спільною згодою. Але між українцями Закарпаття та словаками не могло дійти до жадного порозуміння. Закарпатські українці вірили і проголошували від початкових переговорів з репрезентантами Чехо-Словаччини, що "Русини, живучі в жупах Спиській, Шариській та Земплинській, мають належати до автономної Підкарпатської Русі".⁶¹ Словаки натомість навіть слухати не хотіли про ці ідеї. Для них ріка Уж була їхньою етнографічною границею з русинами і все, що знаходилося на захід від цієї ріки, легально належало до них.

Словацько-українська границя однак була дуже важною справою для закарпатських українців. Вона стала одинокою справою, щодо якої всі політичні партії погодилися і яка могла об'єднати ідейно всіх закарпатців узагалі. Перший губернатор Закарпаття, Григорій Жаткович, всіми силами боровся за прилучення пряшівщан до автономного Закарпаття і частково через відкинення того прилучення зрезигнував зі свого посту в 1921 році. Його наслідник, Антоній Бескид, ще як пряшівський політичний діяч, заснував свою "Русскую Народную Партію" з ціллю наголошення єдності всіх "карпаторусских" громадян в Чехо-Словаччині. Перший український сенатор, вибраний цією партією, Юрко Лажо, офіційно вимагав від чехо-словацького уряду, щоб українські села Пряшівщини були прилучені до Підкарпатської Русі. Але Бескид після отримання губернаторського призначення в 1923 р. мусів бути лояльним до чехо-словацького уряду і не міг домагатися того прилучення. Вкінці новим адміністраційним поділом Чехо-Словаччини на чотири легальні провінції в 1928 році демаркаційна лінія між Словаччиною та Підкарпатською Руссю з малими

60. Штець, цит. твір, с. 102-107.

61. Бескид, цит. твір, с. 55-80.

**Кто хоче идти до Америки,
або съ Америки до краю**

Найде оберне съ довірїемъ до
агенція великого заведенїя

Mid European Emigrant Home, Inc.

107 E. 4th Street, New-York, N. Y.

President

:-: Michael K. Munchin :-:

нашъ русскій братъ Подкарпатскій.

Обстарається, о візи, пас-
порты, Affidavit, переводить все-
лікі грошамы пересылка. Въ
домъ зайдуть пассажиры прїемне
и комотле пожитіеніе. То красне
съ довірїемъ обернїйтесь до
вашего брата и будете мати
добрю и певну обслугу. А непри-
дете якъ неравъ ся ставае въ
чужи руки вселїакыхъ агентовъ.

■ То свой до своего! ■

Пряшівське оголошення про еміграцію до Америки.

*1923. Календарь Союза русскихъ женъ въ Пряшевъ, внутрішній бік
задньої обкладинки.*

змiнами була законно затверджена. Все таки прiяшiвськi та iншi закарпатськi полiтичнi публiкацiї далiше домагалися поширення Пiдкарпатськoї Руси на Прiяшiвщину, означуючи територiю Закарпаття двома знаними рiками "вiд Попраду аж по Тису".⁶²

З погiршенням словацько-українських зв'язкiв погiршувалася також i економiчна ситуацiя Прiяшiвщини. Схiдня Словаччина взагалi залишалася одною з найбільш нерозвинених країн давньої Чехо-Словаччини. Пiвнiчносхiдня Словаччина не мала розвинутої промисловостi. Дереворубнi пiдприємства не могли зайняти бiльше, нiж 5 до 10 вiдсоткiв українського населення, а бл. 90 вiдсоткiв льокальної людности працювало в рiльництвi. За малими вiймками цi українськi селяни посiдали менше, нiж 10 гектарiв землi. Крім того це був гiрський терен i малоурожайний. Він нiяк не мiг утримати жадного приросту населення, й це спричинило нову емиґрацiю. Мiж 1922 i 1930 роками знову 6 262 українцiв з Прiяшiвщини виemiґрувало до Злучених Держав Америки. Та емиґрацiя до Злучених Держав не була такою легкою як перед першою свiтовою вiйною. Американськi властi ставили рiзнi вимоги та визначали "квоти" для європейських емиґрантiв, i тому не всiм потребуючим вдалося виїхати за море. Таким чином, шукаючи прожиття, багато "прiяшiвщан" виїхало до Бельгiї та Францiї або просто до великих промислових мiст Чехiї та Моравiї. Ця емиґрацiя одначе припинилася в 30-их роках через свiтову економiчну депресiю.⁶³

Економiчна ситуацiя на Прiяшiвщинi пiсля поганого урожаю в роках 1931-32 стала критичною. Банкрутство малих землевласникiв стало дуже частим явищем i спричинило частi селянськi бунти серед тутешнього українського населення. Такi селянськi бунти та сутички з державними властями постали вже в 1932 році в селах Бажани та Ястраб'є, але вони розгорiлися вповнi щойно в 1935 році в Хабурi та Чертiжному.⁶⁴ Всi тi селянськi заворушення, спричиненi постiйною економiчною кризою серед українського населення Прiяшiвщини, кожного дня побiльшували народну опозицiю проти словацькoї ад-

62. Magocsi, цит. твір, с. 192-209.; И.И. Жидовский, "Пряшевская Русь в борбѣ за свои права", *Подкарпатская Русь за годы 1919-1936*, Ужгород, 1936, с. 87-91.

63. I. Ванат, "Боротьба українського населення Прiяшiвщини проти соцiального та національного утиску", *Дукля*, т. XIII, з. I, 1965, с. 81-84; В. Капiшовський, "Спадщина капiталiзму в областi життєвого та культурного рiвня населення Схiдної Словаччини", *З минулого i сучасного українцiв Чехо-Словаччини*, с. 34-43.

64. Ванат, "Боротьба...", с. 84.

міністрації. З такої економічної опозиції скористали одначе не тільки згадані москвофільські партії, тобто "Русская Народная Партия" та "Автономный Земледельский Союз", але і Комуністична Партия Закарпаття. Комуністичний напрям на Закарпатті старався впливати на психіку народних мас і тому відкидав всякі москвофілізми та "карпаторусскости", й після п'ятого Інтернаціонального Комуністичного Конгресу прийняв на Закарпатті український характер. На Пряшівщині, де українські національні партії не були дуже популярні, комуністична партія заступала найбільш народовецький напрям серед нижчих клас українського суспільства.⁶⁵

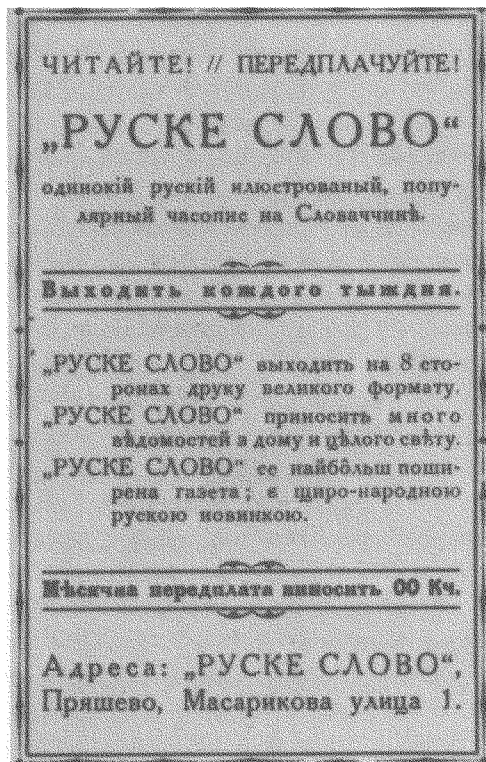
Та загальна опозиція і селянські бунти все ж таки досягнули дечого на Пряшівщині. Словаки, бачачи невторопність свого перебільшеного шовінізму, пристали на збільшення числа руських шкіл. В 1935 році шкільна адміністрація дозволила, щоб в 21 державних і 36 церковних початкових школах змінено словацьку навчальну мову на руську. Крім того словаки також пристали на те, щоб у 43 словацьких школах навчали "руської" мови як окремого предмету. Та найбільшим досягненням закарпатської Лемківщини була пряшівська грекокатолицька "руська" гімназія, яку в 1936 році дозволено відкрити для української громади на довгі домагання єпископа Павла Гойдича. Вневдовзі ця гімназія стала не тільки виховним центром льокальної інтелігенції, але вона створила для неї нове поняття патріотизму, що пізніше багато спричинилося до витворення нової пряшівської української (руської) ідентичности.⁶⁶

Ця ідентичність до 1918 року була принижена та утиснена асиміляційною політикою мадярської держави. В часах Мадярщини вона перестала йти в ногу з часом і не могла себе пристосувати до національної еволюції інших східноєвропейських народів. Перед першою світовою війною вся закарпатська ідентичність базувала своє існування на принципах відродження зі сорокових та п'ятдесятих років ХІХ століття. Тому після прилучення до Чехо-Словаччини нова релятивна свобода створила поважні проблеми для ідентичности цілого Закарпаття.

На Пряшівщині в двадцятих роках крім виразного "москвофільства" та "карпаторусскости" поволі витворювався також і народовець-

65. I. Vajcura, "KSČ a Ukrajinská otázka", *З минулого і сучасного українців Чехо-Словаччини*, с. 7-16.

66. Ванат, "Шкільна справа"..., с. 76-77; Пекар, цит. твір, с. 142-3.

Рекляма прями́вського "Руского слова".

Наш рódный край, Пóдкарпатська Русь. Альбом з вѣршами и малюнками, Ужгород, 1927.

кий напрям "русинства", який знайшов свої зародки в лоні Греко-католицької церкви. Але він тут не міг виразно зформулюватися так скоро через релігійну боротьбу з "православним рухом".

Православний рух на Закарпатті, викликаний та придушений мадярами в часі "Мармороського процесу" (1903), знову розгорівся після першої світової війни. Він був підтриманий москвофільською чеською владою і також президентом Томою Г. Масариком, які обвинувачували грекокатолицьке духовенство в мадяронстві. Хоч більшість грекокатолицького клиру активно підтримувала прилучення Закарпаття до Чехо-Словаччини, то ієрархія дала привід для такого обвинувачення. Пряшівський єпископ Степан Новак покинув свою єпархію і виїмігрував до Мадярщини, а мукачівський єпископ Антоній

Папп відмовив присяги новій державі. Вони своїм поведенням дали сильний аргумент для чеської підтримки православних.⁶⁷

Центр православного руху все залишався в Мармарошині (Іза), однак за якийсь час він перекинувся на інші околиці Закарпаття, як також і на деякі райони Пряшівщини. Покровителем православного руху на Пряшівщині був сам сенатор Юрій Лажо з Вишнього Свидника. Лажо ще перед війною заприсягнув пімсту своєму парохові о. М. Данькові, який обвинувачував Лажа перед мадярським судом у державній зраді. Ставши сенатором в 1920 році, Лажо підтримував православного священика з ЗДА, о. Григорія Варлоха і в 1922 році спроводив до більшої акції російського емігранта, архимандрита Віталія Максименка, що свою "місійну станицю" встановив у Вишньому Свиднику, а пізніше в Ладомировій. Внедовзі слідами архимандрита Максименка багато російських монахів, емігрантів або втікачів з Советської Росії прибуло на Пряшівщину. Їхня місія у 18-х селах створила православні громади, з яких можемо згадати: Вишній Орлик, Грабське, Межилабірці, Красний Брід, Ольшинково, Світлиці, Стакчин, Осадне, Ялову і т. п. А урядова статистика з 1930 року виявила на Пряшівщині 6 885 православних осіб.⁶⁸

Хоч православний рух розпочав своє існування як народний опір проти змадярення та латинізації Грекокатолицької церкви на Закарпатті, то він під впливом російських "білогвардійських" емігрантів прийняв "неділимську" московську ідеологію. Таким чином православна церква для загалу пряшівського українського населення залишилася чужою. Тільки Грекокатолицька церква могла впровадити народовецькі тенденції в українське життя східної Словаччини.

Та Грекокатолицька церква була в прикрій ситуації. На початку двадцятих років чехо-словацький уряд ставився до неї вороже, словацька адміністрація старалася зісловакізувати її школи, православні відбирали її парохії, а сама Пряшівська єпархія після відходу єпископа Новака залишилася без проводу. Ситуація покращала тільки в 1922 році, коли Рим назначив нового адміністратора для Пряшівського єпископства в особі Крижевецького єпископа Діонісія Нярадія. Нярадій був родом з Руського Керестуру, тобто з осередку "бачванських" русинів-українців, які виселилися на територію теперішньої Югославії прямо з закарпатської Лемківщини. Він дуже добре гово-

67. Пекар, цит. твір, с. 120-9, 204, 208-9; Kubinyi, цит. твір, с. 129-130.

68. Kubinyi, цит. твір, с. 141-143; В. Krpec, *Bardejov a jeho okolie davno a dnes*, Бардіїв, 1935, с. 176-181.

рив т. зв. шариським закарпатським діалектом і близько почував себе до народу Пряшівської єпархії. Однак його політична ідеологія була суто українська. Знаючи добре політичну ситуацію на Пряшівщині, Нярадій не міг відразу запровадити суто українську мову та українську національну ідеологію в життя своєї нової єпархії, а мусів згодитися тільки на скріплення та узгіднення народовецького "русинського" напрямку. Він спровадив з Галичини 16 свідомих учителів, які мали злагодити москвофільство єпархіяльного шкільництва і впровадити народну мову на всі відтинки суспільного життя. Нярадій заснував також і тижневик *Руске Слово*, який до певної міри старався підтримувати народовецьку ідеологію єпископа. Та ті українофільські заходи Нярадія стали причиною нападів на його особу. Пряшівські москвофіли та словацькі шовіністи домагалися, щоб церковні власті усунули його як чужинця.⁶⁹ Тому в 1926 році Рим на його місце назначив новим пряшівським єпископом знаного василіянського місіонера Павла Гойдича (1927-1960). Новий єпископ походив з околиці Пряшева, відзначався зразковим духовим життям та був свідомим українським патріотом. Весь час боровся за навчання "руської" мови в церковних та державних школах і розбудовував та підтримував багато українських культурних та харитативних установ. В справі національної ідентичності Гойдич продовжував напрям єп. Нярадія, який був суто народовецький. Від його приходу офіційною мовою єпархії стала т. зв. "русинська" або "руська", а щодо національної ідентичності офіційним терміном став "русин". В єпархіяльному тижневику *Руске Слово* появилось багато статей на пояснення цього терміну і на заперечення москвофільської ідеології. Ось уривок із одної статті:

Кто марнує і тратить час на выученя великорусского языка грѣшить проти нашего народа... наш народ сильно запутаный в сѣтку словакизації, но проти того нѣт иншого поратунку, як сильне національне чувство. Но як може тот народ сильне національне чувство мати, як сама его интеллигенція не узнає, что наш язык достойный и одповѣдный до развита и жизни?⁷⁰

Зі сказаного виходить, що на Пряшівщині були дві національні течії, одна москвофільська, репрезентована Русскою Народною Партією, а друга народовецька "руська", підтримувана Грекокатолицькою церквою. Проблема була тільки та, що оба ці національні угруповання уважали себе "карпаторусскими", й тому трудно було розріз-

69. Kubinyi, цит. твір, с. 148-151.

70. *Русское Слово*, 1929, ч. 3; Ш:ець, цит. твір, с. 107-114.

нювати їх. Крім тих всенародних пряшівських течій існувала також і мала група свідомих українців навколо філії пряшівської "Просвіти". Ця група навіть видавала в роках 1931-2 газету *Слово Народа* під редакцією Ірини Невицької та Дениса Зубрицького. Ця газета однак не мала великого успіху в ширших кругах населення, і закарпатська "просвітянщина" обмежувалась тільки філією в Пряшеві.⁷¹

Згадані пряшівські національні угруповання мали свої політичні впливи в чехо-словацькому парламентах тільки через вибраних депутатів з усереджуваних чи коаліційних партій. У виборах 1935 року знаходимо українських (руських) кандидатів при аграрній, соціал-демократичній, народно-демократичній та комуністичній партіях, а Карпаторусский Автономний Земледільський Союз Бродія на території східної Словаччини став частиною автономного блоку словацьких націоналістів Андрея Глінки. В тих виборах тільки два "руські" кандидати були вибрані до чехо-словацького парламента: Петро Жидовський з аграрної партії, а д-р Іван Пещак з Автономного Земледільського Союзу як член Глінкового блоку.⁷² Ось виборна статистика Пряшівщини з 1935 року:⁷³

Округа	Всіх виборців	Аграр. партія	Соц. дем.	Комун. партія Чех.-Слов.	Нар. партія	Глінко-ва слов. партія	Промис. партія
Бардіїв	18098	8273	1429	318	174	5308	680
Гіральтівці	8379	3418	533	399	331	3010	30
Гуменне	10186	3809	892	639	48	3977	186
Межилабірці	8431	2138	692	1043	34	3315	175
Михайлівці	22242	9323	1641	1830	110	6329	1097
Пряшів	28970	6225	1613	2925	813	12044	1341
Сабинів	17618	5446	819	462	426	8013	406
Снина	13863	4470	2640	1050		109	4004
Собранці	12873	5446	456	462	34	2854	237
Стропків	13036	5603	1073	2223	248	2448	70
Требишів	20837	7193	2655	1387	503	5925	327
Вранів	12450	5464	1701	995	445	2891	398
(Воронів)							
Разом	186694	66608	14164	13737	3271	60128	4850

71. Штець, цит. твір, с. 113-122.

72. А. Ковач, "Становище закарпатських українців (русинів) і занепад першої ЧСР", *Науковий Збірник Музею Української Культури в Свиднику*, т. 6, кн. 1, 1972, с. 10-30.

73. Там же, с. 29.

В часах першої Чехо-Словаччини, між двома світовими війнами Пряшівщина також пережила літературно-культурну віднову. До цієї віднови найбільше спричинилося напівмосквофільське, напів-”карпаторуске” культурно-просвітне ”Общество ім. О. Духновича”, яке організувало культурні маніфестації (т. зв. ”Дни русской культуры”), видавало різні книжки й брошури та відкрило 37 читалень з музичними хорами та театральними гуртками.⁷⁴

Щодо літературної діяльності пряшівщан слід згадати важніших поетів ”карпаторусского” чи москвофільського напрямку, як: Андрія Карабелеша, Федора Лазорика, Олексу Фаринича, Івана Мацинського та Івана Милого. В прозі та драмі визначалися ось такі автори: Павло Федір, Іван Гендер-Суходольський, Федір Іванчів, Михайло Лугош та Олекса Фаринич. В науковій праці та в публіцистиці варто згадати: Миколу Бескида, Петра Сову, Іренея Ханата, Карла Мачика, Івана Пешака, Івана Волощука та інших. З-поміж свідомоукраїнських літературних діячів мусимо відмітити в письменництві Ірину Невицьку та Дениса Зубрицького, а в поезії Севастіяна Саболя (Зорислава). В художньому мистецтві також пробивається льокальний патріотизм, де автори живописів старались змалювати красу рідного краю. Між мистцями слід відмітити: Дезидерія Милого, Степана Добоша, Степана Гапака та скульпторку Елену Мондич.⁷⁵

РОЗПАД ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНИ ТА ЕРА СЛОВАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1938-45)

В 1938 році надійшли критичні дні для Чехо-Словацької республіки. Адольф Гітлер, провідник нацистичної Німеччини, рішив повалити найвірнішого союзника аліантів в Середній Європі й на те використав національні змагання судетських німців. Ці судетські території були відлучені від Ч.С.Р. 30 вересня 1938 року Віденським Арбітражем, який підписали також і Англія, Франція та Італія. Чехи, бачачи зраду своїх союзників, рішили, що для затримання решти національностей при республіці потрібно надати повні автономні

74. Ф.В. Дуфанец, ”Общество им. А.В. Духновича”, *Пряшевщина*, с. 293-7.

75. Недзельський, ”Пряшевщина в литературных...”, с. 164-237; О. Рудловчак, ”Літературні стремління українців Східньої Словаччини у 20-30-х роках нашого століття”, *Жовтень і українська культура*, Пряшів, 1968, с. 145-171; А. Фаринич, ”Об искусстве Пряшевщины”, *Пряшевщина*, с. 238-249.

права Словаччини та "Підкарпатській Русі". Таким чином 10-11 жовтня постали два автономні уряди в Братиславі і в Ужгороді, які перейняли всю внутрішню державну адміністрацію. Цей наглий переворот одначе спричинив новий клопіт для українців Пряшівщини, бо відновив бажання з'єднатися зі своїми братами на "Підкарпатській Русі", або принаймі вимогти якусь культурну самоуправу від автономної Словаччини.⁷⁶

Вже на початку чехо-словацької кризи, тобто 10 травня 1938 року зібрався в Пряшеві зформований для політичних домагань Народний Комітет, який з пряшівськими парламентаристами д-ром І. Пешаком та П. Жидовським виготовили спільний меморандум у 25 пунктах і вислали його президентові Бенешеві, прем'єрові Годжі та цілому урядові. Коли на цей меморандум не було відповіді, члени комітету з культурними та церковними діячами намагалися створити об'єднану політичну партію. Цю партію мала репрезентувати нова газета "Пряшевская Русь", яка в першому номері з дня 30 липня 1938 проголосила об'єднання цілої Пряшівщини в одну "Карпаторусскую Партію". Ця газета одначе не була б досягнула своїх завдань, якщо б автономний уряд Закарпаття не викликав такого надзвичайного ентузіазму серед пряшівських українців. Міністри ужгородського уряду відразу після створення уряду (10 жовтня 1938) отримали різні телеграми, гратуляційні листи, побажання, привіти з багатьох сіл пряшівських округ з окремими домаганнями приєднатись до автономної "Підкарпатської Русі". Відбулися також і маніфестації на те приєднання у В. Свиднику і в Межилабірцях.⁷⁷

За рухом українців східньої Словаччини дуже уважно слідкували в Празі. Стараючись стримати політичні амбіції словаків, чехи рішили призначити д-ра С. Фенцика, члена ужгородського уряду, вирішити з Братиславою диспутований словацько-український кордон. Фенцик відразу приїхав до Пряшева, де 12 жовтня 1938 року створилася комісія для переговорів зі словаками в такому складі: д-р С. Фенцик, д-р С. Гойдич, О. Фаринич, М. Бескид, О. Сова та д-р Й. Кизак. Переговори розпочались 14 жовтня в Братиславі, але на пропозицію д-ра Й. Тіса, прем'єра словацького уряду, були відкладені, щоб не перешкоджувати словацько-мадярським переговорам в Комарні. Переговори мали продовжуватися в Кошицях, але це вже не здійсни-

76. Ковач, "Становище закарпатських...", с. 14-22.

77. Там же, с. 23-25.

лося. Новий закарпатський уряд в Ужгороді непорушно стояв за повернення Пряшівщини до свого "руського" материка і навіть назначив д-ра Івана Пещака державним секретарем. Крім того у своїй першій і програмовій промові прем'єр Бродій заявив, що його уряд буде старатися, щоб з'єднати всіх закарпатців від Попраду аж по Тису в одній країні.⁷⁸

Та в кінці жовтня закарпатська ситуація значно змінилася. Між урядом Чехо-Словаччини та урядом автономного Закарпаття дійшло до гострих розходжень в справі "самовизначення" тутешнього українського народу. Чехи побачили, що Бродій і Фенцик готові передати ціле Закарпаття мадярам. Тому в Празі на спільному засіданні дня 25 жовтня Бродій був арештований за зраду батьківщини, а Фенцик звільнений з уряду. Після того чехи довірили створення нового уряду українському напрямові. Новий уряд Августина Волошина змінив назву Підкарпатської Русі на Карпатську Україну, а в адміністрацію та шкільництво запровадив літературну українську мову. Новий уряд знову домагався прилучення Пряшівщини до адміністрації Карпатської України. Цим разом однак сама Русска Народна Рада Пряшівщини відкинула це прилучення. Більшість членів Р. Н. Ради були завзятими москвофілами і "карпаторосами", які радше пристали до словаків, чим до свідомих українців та українофілів свого народу. Таким чином на засіданні РНР дня 22 листопада 1938 року з-поміж 17 членів тільки двоє голосувало за прилучення, а 15 проти.⁷⁹ Тим самим пряшівські українці перестали цікавитися Закарпаттям, а звернули всю увагу на власну ситуацію у Східній Словаччині. Надходили словацькі вибори й вони старалися як найбільше депутатів дістати до словацького парламента. Словаки також переймалися ставленням "русинів" і обіцяли гори-доли, щоб тільки отримати піддержку пряшівщан. Тиждень перед виборами, тобто 12 грудня 1938 р. приїхав міністер Шаньо Мах до Пряшева на переговори з єп. Гойдичем і ще того самого вечора проголосив в радіо, що вони випрацювали пляни на забезпечення щасливого життя українців на Словаччині. Але це був тільки обман, бо 14 грудня офіційні переговори між делегацією РНР та д-ром Тісом показалися безуспішними. Акція Маха була тільки замилюванням очей, щоб намовити український нарід на голосування за уряд. Але наперекір усьому, коли рознеслася правда про неуспіх

78. Там же, с. 25-26.

79. Там же, с. 26.

нарад делегації РНР з Тісом, деякі українські діячі стали пропагувати бойкот голосувань до словацького парламенту. Хоч це вже було трохи запізно, то все ж таки у більших місцевостях тільки 30 до 40 відсотків голосувало "за" уряд. В тих виборах до сойму обрано двох українців: Антона Симка, грекокатолицького священника з Ольки, та Войтеха Горняка, вчителя із Стакчинської Розтоки.⁸⁰

Останні переговори між словацькою автономною владою та пряшівськими українцями відбулися 18 лютого 1939 року в Пряшеві при участі д-ра Гейзи Фріца. Вислідом тих переговорів була "Словацько-руська угода", яка однак вже не говорила про автономні права, тільки про визнання національно-культурних вимог на Східній Словаччині. Підписували цю угоду вже т. зв. "словацькі русини", бо більшість автономістів сиділа в тюрмі.⁸¹

В наступному місяці справа єдності із Карпатською Україною скінчилася з ліквідацією Чехо-Словацької Республіки. Дня 15 березня 1939 року гітлерівські війська окупували Чехію та Моравію, а мадяри насильно зайняли Карпатську Україну. Словаччина залишилася вільною, але мусіла достосовуватися до кордонної політики та ідеології гітлерівської Німеччини. Ці окупації заторкнули і пряшівську українську громаду, бо мадяри 23 березня окупували також 36 українських сіл на захід від ріки Уж і тим самим зменшили населення Пряшівської Руси на 20 000 осіб.⁸²

Після проголошення вільної словацької держави знову пороблено деякі кроки для узгодження українського питання на Словаччині. Але домінуюча "Глінкова Словацька Національна Партія" (ГСНП) не слухала жадних пропозицій і найрадше, як би могла, засимілювала б усе українське населення. В кінці, 1 листопада 1939 року в Русському Народному Домі в Пряшеві відбулись збори 60 українських представників міст і сіл Східньої Словаччини. Крім національно-культурних питань обговорено тут також і національне об'єднання та вимоги українського населення в межах Словаччини. З метою переговорів зі словаками на зборах був створений спеціальний комітет. Словацький уряд зі свого боку 28 травня 1941 року дав наказ створити при пряшівському провінційному представництві "Комісію для Грекокатолицьких та Русинських Справ", так само 30 вересня 1943 року створено

80. Там же, с. 27.

81. Там же, с. 28.

82. А. Ковач, "Національна політика Словацької Республіки по відношенню до русинів-українців (1939-45 р.)", *Жовтень і українська культура*, с. 137.

Пряшівський єпископ Павло Петро Гойдич.
Енциклопедія українознавства. Словникова частина, т. 2, Париж-Нью-Йорк, 1955-57, с. 477.

при словацькому уряді в Братиславі "Дорадчу Комісію в Русинських, Грекокатолицьких та Православних Справах", однак ці комісії крім оголошення свого існування жадної діяльності не виявили. Ця пасивність мотивувалася тим, що все буде остаточно вирішене щойно після війни.⁸³

Доля українців Пряшівщини в словацькій державі виглядала безнадійною. Українське населення не було визнане національною меншістю, не мало політичної партії, не мало права на свою школу, одним словом, було приречене на тотальну ліквідацію. В додаток найгірше було те, що словаки засвоїли стару малярську тактику. Заборонили народові називати себе українським чи "руським", він мав бути чимсь третім, не пов'язаним ні культурно, ні політично зі Сходом. Тим то словаки хотіли національно дезорієнтовати українське населення і чим скоріше зісловачити.⁸⁴

83. А. Ковач, "Українці Східньої Словаччини на передодні словацького народного повстання", *З минулого і сучасного українців Чехо-Словаччини*, с. 206-7.

84. Там же; Ковач, "Національна політика...", с. 138-9.

Крім ідеологічного тиску словаки старалися і організаційно невртралізувати. Заборонили існування Русської Народної Ради, закрили газету *Пряшевську Русь* та обмежили до мінімуму діяльність Общества ім. Духновича. Українські депутати до словацького парламента, А. Симко, а пізніше М. Бонько, мали руки зв'язані й не могли офіційно виступати проти державної політики. Одиною опорою проти наступу словацького шовінізму була Грекокатолицька церква під головством єпископа Павла Гойдича. Словаки вже в 1939 році розпочали страшну агітацію проти Гойдича, щоб позбутися його з владичого престолу. Але вдалика не піддавався і з римською поміччю відбив всі атаки словацьких шовіністів. Коли 1940 року Словаччина приготувляла новий перепис населення, єпископ звернувся до свого духовенства, щоб воно освідомило вірних про вагу перепису, бо "наслідком дотеперішніх статистик русинам припало багато лиха й несправедливости". Він напоянавав вірних, щоб уважали на те, як їх записують і як вони себе подають, бо "русин — русином, словак — словаком".⁸⁵ Уряд пастирський лист єпископа уважав за "русинську агітацію" і переслідував тих священників, які його прочитали в церкві. Перепис одначе показав, що ще було понад 80 000 свідомих русинів-українців в тому часі в Східній Словаччині. Того самого року уряд передав всі початкові школи з українським (руським) навчанням Грекокатолицькій церкві, але зате відмовив фондів на утримання "руської" гімназії та учительської семінарії. Єпископ своїми скромними фондами не міг утримати обох середньошкільних установ й тому старався, щоб одержати якісь фонди з Риму принаймі на виховання учителів. Рим допоміг матеріально, а уряд, бачачи, що не може виграти, надав також єпископові державну допомогу "на культурні цілі". З тими фондами вдалося Гойдичеві захоронити учительську семінарію. Щоб зліквідувати український центр в Пряшеві, уряд рішив перенести грекокатолицьке єпископство до василіянського монастиря до Межилабірців. Але зворот воєнних подій перешкодив тим плянам.⁸⁶

За часів словацької держави не можемо говорити багато про культурно-літературне життя пряшівщан. В тій добі видано тільки чотири підручники для українських (руських) шкіл і друкувалася одна газета *Новос Время* (1940-44) традиційним "карпаторусским" язичієм. В тій

85. Пекар, цит. твір, с. 145.

86. Там же, с. 146.

газеті писали старші автори як: С. Гойдич, Й. Кизак, Д. Зубрицький, І. Киндя, І. Новак, А. Кусько і ще декілька авторів з молодшої генерації. Літературні діячі були ізольовані та поділені на малі групи, з яких найважливішою була молода група лабірчан, до якої належали: Іван Прокіпчак, Михайло Франко, Андрій Кусько, Михайло Шмайда та Іван Мацинський. Та вже більш активним стало українське літературне життя в Братиславі, де університетські студенти, члени товариства ім. Добрянського, видавали спершу *Студенческий Журнал* (1940-41), а опісля двомісячник *Ярь* (1942-43). Тут опубліковано вірші Василя Дубая (Бобиля) та Андрія Штиліхи (Солянкина). Тут проживав також і визначний закарпатський поет українського напрямку Гренджа Донський, який одначе стояв осторонь пряшівських "карпаторосів". Подібну роль відігравав на Пряшівщині також і суто український поет Севастіян Сабол (Зореслав).⁸⁷

Пряшівщани за часів словацької держави не могли випродувати жадних наукових праць. Тільки в календарях, в підручниках та в збірнику *Образование*, яке видало Общество ім. Духновича, автори могли помістити деякі популярно-наукові статті. Найкращою національною опорою для українського населення східньої Словаччини в тих часах служили "руські передачі словацького радіа". Редакція цих перепедач працювала в Братиславі від 1941 до 1944 року й згуртувала коло себе майже всі творчі сили українського (руського) населення. В дійсності через ці радіопередачі могли пряшівські українці почути дещо про себе та про свої культурні досягнення.⁸⁸

Щодо економічної ситуації Пряшівщини в часі словацької держави великих змін не можемо зазриміти. Безробіття тільки полегшувалось виїздом кількох тисяч робітників до Німеччини і приділенням посілостей та крамниць вивезених жидів. Найпозитивнішим явищем було те, що східня Словаччина не потерпіла жадних спустошень та бомбардувань в часі війни, і державна продукція не була підпорядкована виключно воєнним потребам.⁸⁹

Та на початку 1944 року вже кожному стало ясно, що Німеччина програла війну і народи бувшої Чехо-Словаччини старались забезпечувати своє існування ще перед приходом союзних військ. Тим то пряшівські українці-русини вже в березні 1944 року створили підпіль-

87. Ковач, "Українці Східньої Словаччини...", с. 209-211.

88. Там же, с. 212.

89. Ковач, "Національна політика...", с. 142.

ну організацію під назвою "Карпаторусский Автономний Союз Національного Освобоження",⁹⁰ а словацька опозиція 29 серпня підняла збройне повстання проти братиславського уряду. Після розбиття словацького повстання на території Пряшівщини почали діяти советські партизанські загони, які від 7 вересня до 20 листопада 1944 року в трикутнику Гуменне, Міжлабірці й Стропків створили навіть своєрідну партизанську республіку. В наслідок словацького повстання німецька армія окупувала Словаччину й почала репресії в тих околицях, де діяли партизани. Через ті репресії багато сіл понищено та багато осіб убито. В селі Токаїк 19 листопада 32 особи розстріляно.⁹¹

Советська та чехо-словацька армії в кінці перейшли Дуклянський перехід і до 19 січня 1945 року зайняли цілу Пряшівщину. Під час тих воєнних операцій велике число населення було вивакуйоване, а його маєток понищено.

СИТУАЦІЯ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Під впливом наступаючих армій українське населення почало організувати міські та сільські ради для забезпечення своїх прав. 1 березня 1945 року у Пряшеві репрезентанти цих льокальних рад створили центральну установу всіх українців східньої Словаччини під назвою Українська Народна Рада Пряшівщини (УНРП).⁹² При тій нагоді варто зазначити, що на Пряшівщині перший раз уживано тепер терміну "український" для означення національної ідентичности. Взагалі в тих часах ціла національна ідеологія стала більш прагматичною на території колишньої "Пряшівської Руси". Поперше советські війська переконали частину української (руської) інтелігенції, що вже немає більше "неділимої Росії" і що всі колишні "малороси" чи "русини" називають себе українцями. З другої сторони впливало на них усвідомлення Карпатської України, де під прикрою мадярською окупацією нарід об'єднався під прапором українського націоналізму. А крім цього у післявоєнних народних радах на Пряшівщині чільні місця займали репрезентанти комуністичної партії, а як вже згадано,

90. Там же, с. 143.

91. И.С. Шлепечкий, "Токаик — партизанское село на Пряшевщине", *Пряшевщина*, с. 19-34.

92. Bajcura, *Ukrajinská otazka...*, с. 72-77.

закарпатська комуністична партія вже від 1926 року офіційно прийняла українську національну ідентичність.

Політична діяльність пряшівських українців у відновленій Чехо-Словацькій Республіці спочатку була спаралізована несподіваною вісткою про прилучення Карпатської України до Советського Союзу. Пряшівщани, так само, як і мешканці Карпатської України надіялися, що після "освободження" бувшої чехо-словацької території вони разом з чехами та словаками творитимуть окрему автономну національну одиницю у демократичній федерації відновленої республіки. Ніхто із закарпатців не бажав советського режиму. Всі вони добре знали про штучний голод та про "розстріляне відродження" на советській Україні, як також про вивози на Сибір в окупованій Галичині, й тому навіть не думали про добровільне приєднання до Советського Союзу. Але в рішенні про будучність Карпатської України ніхто не питався волі самих закарпатців, а її прилучення рішила Москва ще перед окупуванням Чехо-Словащини. В практиці це прилучення відбулося так, що в жовтні 1944 року Червона армія, зайнявши цілу Карпатську Україну, натиснула на репрезентантів льокальних комітетів, щоб в Мукачеві створили центральну Народну Раду Закарпатської України (НРЗУ) і окремим маніфестом проголосили своє приєднання до Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР). Після того окупаційна Червона армія та агенти МВД подбали, щоб цей маніфест чим скоріше був виконаний.⁹³

Під впливом комуністичної партії УНРП також схвалила згаданий маніфест НРЗУ і вимагала приєднання Пряшівщини до УРСР, але пізніше, в травні 1945 року, на наказ Москви вона змінила свою думку та проголосила вірність новій Чехо-Словацькій Республіці, під умовою, що українському населенню в Східній Словащині буде заповнена культурна і політична автономія.⁹⁴ Провідники федеративної Чехо-Словащини, перестрашені можливістю приєднання Пряшівщини до УРСР, радо згодилися на умови УНРП й загарантували всі права національної меншости для українського населення. Та прилученням Карпатської України до УРСР Пряшівщина на стало була відлучена від свого материка й стала тільки незначною меншістю в новій Чехо-Словащині. Щодо політичної автономії УНРП ніколи не

93. M. Markus, *L'incorporation de l'Ukraine Subcarpatique à l'Ukraine Soviétique 1944-1945*, Лейвен (Лювен), 1956, с. 41-55.

94. Bajcura, *Ukrajinská otazka...*, с. 76.

Напис місцевим "руським язиком" на демонстрації в День Руської Культури в Стропкові в 1947 р.

Пряшевщина. Историко-литературный сборник, Прага, 1948, с. 296.

перемінилася в адміністративну владу пряшівських українців, а стала культурною репрезентацією українського населення. Під її протекторатом був створений окремий український шкільний реферат, який адміністрував 275 початковими школами, понад 40 "горожанками", 4 гімназіями та 2 професійними школами. За її почином створено Український Народний Театр, українське видавництво "Славкнига", російсько-українські газети "Пряшевщина", "Карпатська Звізда" та "Кос-тер". Однак до остаточного вирішення мовного питання і цим разом не дійшло. Замість такого вирішення, запроваджено мовний дуалізм на підставі проголошення УНРП, що в школах "обучение будет вестись на русском и украинском языке". Виправдовувалось це через "историческое национальное единство населения Пряшевщины с народом Закарпатской Украины и русским народом". Ця ситуація одна-че була створена штучно, і пряшівські українці не були нею задоволені, а натомість домагалися якоїсь більш стабільної розв'язки. Та в тих часах в Чехо-Словаччині все залежало від політичної кон'юнктури.⁹⁵

95. Штець, *Літературна мова...*, с. 130-140; Вајсцуга, *Українська отазка...*, с. 89-98; В. Капішовський, "Економічні передумови розвитку української культури в ЧССР", *Жовтень і українська культура*, с. 488.

Щодо політичного життя нової республіки можна сказати, що Чехо-Словаччину відновлено на засадах її передвоєнної демократії. В першій її конституційній настанові, в т. зв. "Кошицькій програмі" 5 квітня 1945 року проголошено: "Свободу особистости, згромаджень, товариств, промов та преси; свободу приватної домівки і кореспонденції; як також і свободу знання, совісти та релігії".⁹⁶ Ці демократичні засади залишилися при житті навіть і після перших виборів (26 травня 1946 р.), коли комуністична партія в Чехії і на Моравії одержала найбільше число голосів (40%). Ці самі вибори на Словаччині показали багато вільнішими, бо тут некомуністична опозиція, тобто Словацька Демократична Партія вийшла з абсолютною більшістю (62%). Ця демократична партія на Пряшівщині мала також і льокальну "русько-українську" секцію, яка в Пряшеві видавала свою газету *Демократический Голос* (1945-48) і коло якої гуртувалася старша інтелігенція пряшівських українців-русинів.⁹⁷

В кінці 1947 року однак на чеських землях популярність комуністів почала підупадати, і чеське Політбюро рішило державним переворотом захопити владу і затримати її тільки для себе. До цього перевороту дійшло 24 лютого 1948 року, коли на місце попереднього коаліційного уряду поставлено самих членів комуністичної партії з деякими вислужниками колишніх демократичних партій. В скорому часі всі некомуністичні організації, партії та установи були зліквідовані або мусіли приєднатися до установ нового режиму. Так, наприклад, на Пряшівщині розв'язано руську (українську) секцію демократичної партії й частину її членства приєднано до українського комуністичного руху.

Новий чехо-словацький уряд та його комуністичний парламент вкоротці змінили конституцію держави й достосували її до советського прототипу. Так демократична Чехо-Словаччина перестала існувати й перемінилася в советського сателіта.

ПІД КОМУНІСТИЧНИМ РЕЖИМОМ

Новий комуністичний режим старався позбутися всякої опозиції та всякої антисовєтської активності поміж українцями. Небажаних

96. J. Korbel, *Twentieth Century Czechoslovakia*, Нью-Йорк, 1977, с. 219.

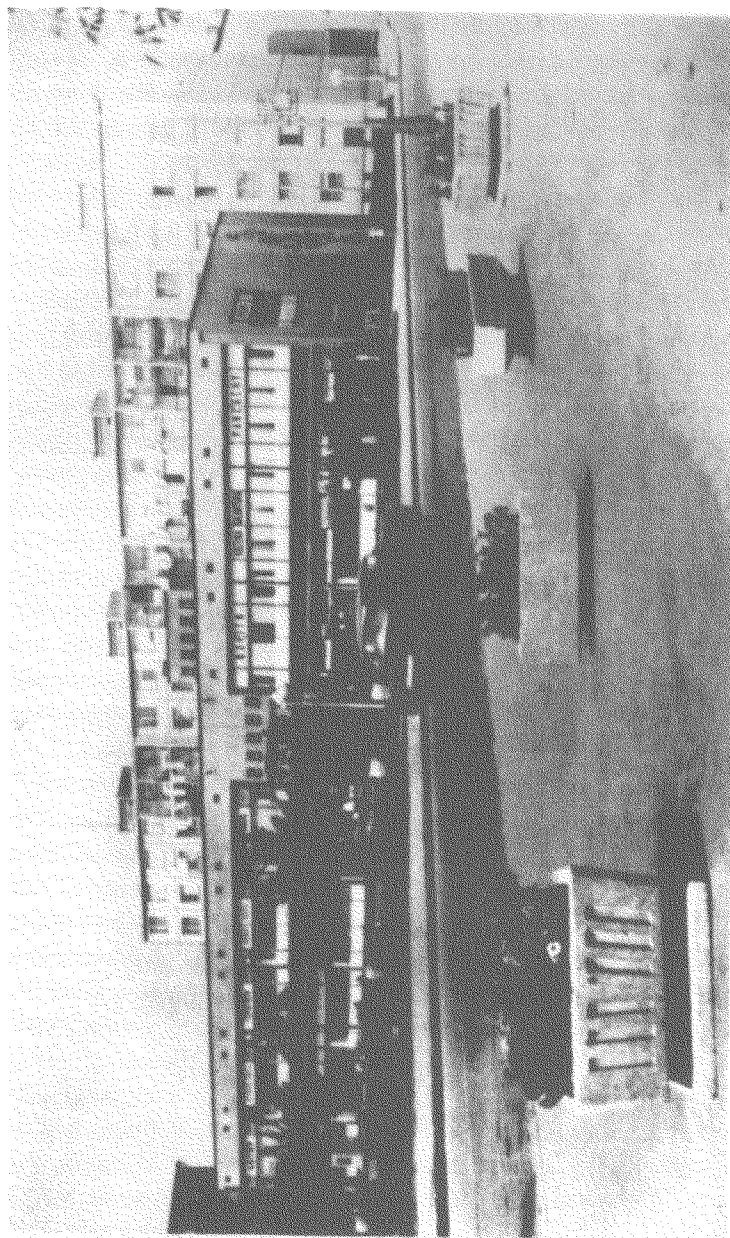
97. J. Briskár, "Rusko-ukrajinská sekcia demokratickej strany", *Жовтень і українська культура*, с. 520.

осіб обвинувачено в буржуазному націоналізмі або співпраці з Українською Повстанською Армією (УПА), яка в тому часі пробивалася через Чехо-Словаччину на Захід.⁹⁸ По ліквідації всієї політичної опозиції прийшла черга також і на Грекокатолицьку церкву. Вже 22 лютого 1949 року обвинувачено василіянських монахів у співпраці з УПА; їх зразу арештовано і вивезено до концентраційних таборів західньої Словаччини. Опісля з кількох застрашених священників створено ініціативний Комітет Повернення на Православ'я, який під головуванням нововисвяченого єпископа Олексія Дехтерева 28 квітня 1950 року скликав до Пряшева "Конгрес Миру". На цей конгрес кожна парохія мусіла вислати окрему делегацію під проводом місцевого пароха. Священників, які відмовилися приїхати на конгрес, оскаржено в "агітації за війною", а відтак арештовано. На самому конгресі не було мови про мир, а тільки про знесення Ужгородської Унії з 1646 року. Не дозволено жадних дискусій, але організуючий комітет проголосив цей конгрес "Собором грекокатолицького духовенства та мирян" і рішив зліквідувати унію, прийняти православну віру та піддатися юрисдикції Російської православної церкви. Влада 27 травня потвердила рішення т. зв. Пряшівського собору і проголосила знесення унії на території Чехо-Словаччини та передачу всіх церковних дібр Російській православній церкві. При передачі парохій ув'язнено велику більшість священників разом з єпископом Павлом Гойдичем та його помічником Василем Гопком. "Народний суд" 15 січня 1951 року засудив єпископа Гойдича на досмертну в'язницю, при чім skonфіскували все його (епархіяльне) майно і позбавили його всіх громадянських прав.⁹⁹

В часі ліквідації Грекокатолицької церкви дійшло також і до другої важної акції нового режиму між пряшівськими українцями, до колективізації сільського господарства. На основі комуністичної ідеології вся промисловість, торгівля і транспорт мали бути знаціоналізовані, а все сільське господарство сколективізоване. Тому що українці на Пряшівщині не були заангажовані в промисловості та в торгівлі, найважливішою і також і найприкрішою для них подією була колективізація їхніх земельних посіlostей. Організаторами колективного господарства стали льокальні члени комуністичної партії, які часто навіть

98. Vajcura, *Ukrajinská otazka...*, с. 99-103.

99. Пекар, цит. твір, с. 172-175; С.С. Сабол, *Голгота грекокатолицької церкви в Чехо-Словаччині*, Торонто-Рим, 1978, с. 270-325.

Українські написи поруч словацьких на крамницях у Свіднику.
Ladislav Deneš, Šariš, Мартін, 1977, світлина 179.

не розумілися на рільництві гірських районів і допроваджували нові господарства до банкрутства. Крім того селяни, які мали працювати на своїх сконфіскованих посіlostях, саботували урядові накази і старалися всіма силами спротивлятися колективному господарству. Тим то вся колективізація поступала дуже поволі, і в 1960 році ще тільки 63 відсотки земель належали до нової колгоспної системи.¹⁰⁰

Новий режим пропагував ліквідацію Грекокатолицької церкви та колективізацію задля братерської любови до советськоукраїнського та російського народів, як також і задля зближення пряшівських українців до великого Советського Союзу. Ця пропаганда одначе викликала не братерську любов, а ненависть до братів зі сходу, і в наслідок того пряшівщани почали заперечувати своє національне походження. Те, чого не могли досягнути словацькі шовіністи в часі вільної Словаччини, зробили за два роки агенти комуністичного режиму. В дійсності вони спричинилися найбільше до асиміляції та зіслівачення половини українського населення Закарпатської Лемківщини. В 1930 році на Пряшівщині було 91 079 українців-русинів, а в 1950 році залишилося з них тільки 46 339 осіб.¹⁰¹

Приймаючи за взір советську мовну політику в Закарпатській області УССР, новий режим вирішив подібно розв'язати мовне питання на Пряшівщині. Це питання за модерними лінгвістичними теоріями не могло бути розв'язане інакше, як тільки обґрунтуванням і прийняттям суто українського мовного та культурного напрямку. До 1953 року українську мову викладано як окремих предмет у "руських" школах Пряшівщини, але в червні 1952 року Центральний Комітет Словацької Комуністичної Партії в Братиславі наказав запровадити українську мову як мову навчання до всіх "руських" шкіл пряшівських українців. Таким способом в 1953 році нагло українська мова стала викладовою мовою всіх предметів навчання.¹⁰² Не було жадного приготування і жадної реорієнтації для педагогічних кадрів, і москвофільська інтелігенція уважала це новим накинненням ідей комуністичного уряду на безсильне і безборонне населення.

Новий пряшівський культурний орган українського напрямку, тобто Культурний Союз Українських Трудящих ЧССР в 1952 році почав видавати українською фонетикою новий тижневик *Нове Життя*, місячник *Дружно Вперед* та суспільно-історично-літературний квартал-

100. Bajcura, *Ukrajinská otázka...*, с. 141.

101. Там же, с. 169.

102. Штець, цит. твір, с. 139-140.

ник *Дуклю*. Крім того Український Національний Музей у Свиднику почав видавати наукові збірники в співпраці з українськими університетськими катедрами в ЧССР. Суто українських письменників, журналістів та науковців спочатку було мало. Тільки пришельці з Карпатської України та інші, як Василь Гренджа-Донський, Віктор Гарний, Лариса Мольнар, Михайло Мольнар, Тамара Байцюра, Людовит Гараксим старалися писати по-українському, але незабаром прилучилися до них зукраїнені колишні москвофіли: Єва Бісс-Капішовська, Юрко Боролич, Федір Іванчів, Олена Рудловчак, Юрій Костюк та Олександр Любимів.¹⁰³

Щоб забезпечити доріст українськомовних спеціалістів, вислано кількох молодших студентів на університети советської України, і в 1960 роках вже Пряшівщина мала дуже талановиту групу белетристів, публіцистів та добре підготовлених науковців. Такими стали Юрій Бача, Василь Дацей, Степан Гостиняк, Федір Лазорик, Іван Мацинський, Михайло Шмайда, Василь Зозуляк, Василь Латта, Микола Штець, Федір Ковач, Андрій Шлепецький, Іван Байцюра, Андрій Ковач, Михайло Ричалка, Омелян Ставровський, Іван Ванат, Микола Мушинка, Михайло Гиряк та Юрій Цимбора.¹⁰⁴

Та навіть і ті молоді українські інтелектуали не могли припинити зростаючої словакізації. Число українського населення постійно маліло, і його школи поволі касувалися.

У січні 1968 року головою комуністичної партії в Чехо-Словаччині став Олександр Дубчек, який старався злібералізувати політичну та економічну систему держави. Під впливом тієї лібералізації всі національні меншості старалися відзискати свої втрачені права. Українці також домагалися відновлення УНРП та реставрації своїх зліквідованих установ. З цих домагань нічого не здобуто, тільки Греко-католицька церква одержала апробату уряду на своє існування та на свою віднову. Ця віднова однак не була легкою. Треба було боротися за втрачені церкви та церковні добра з православними, які нерado резигнували зі своїх позицій. Крім того слід нам згадати, що цю відновлену Греко-католицьку церкву захопив в свої руки молодий зісловачений клир, який запровадив словацьку офіційну мову до цер-

103. *Література ... українців*, с. 34-35, 43-48, 60-65; В. Хома, "Умови розвитку української літератури Східної Словаччини після 1945 року", *Жовтень і українська культура*, с. 536-540.

104. *Література ... українців*, с. 95-104.

ковного життя та антиукраїнський дух до своїх релігійних установ.¹⁰⁵

Та вся лібералізація не тривала довго. В літі, 21 серпня того самого року (1968) советська влада з півмільйонною армією нагло окупувала Чехо-Словаччину і знову запровадила свій суворий устрій та свою контролю в цій державі. Під советською окупацією словацькі коляборанти стали оскаржувати українців у співпраці з лібералізуючим урядом та обвинувачувати їх в буржуазнім націоналізмі. Ці обвинувачення та погрози довели до майже цілковитого пословачення українських шкіл. Крім того словацькі шовіністи так перестрашили все населення, що в 1970 році при новій реєстрації тільки 42 146 осіб зголосило українську національність.¹⁰⁶

Після критичних двох років ситуація на Пряшівщині поволі унормувалася. В наслідок всіх погроз тільки викинено лібералізаторів з комуністичної партії, й деякі з них втратили свої посади. Комуністична контроля обмежила також діяльність "вільнодумців" в Союзі Українських Письменників та заборонила їм щонебудь публікувати.¹⁰⁷

На економічному полі Пряшівщина багато змінилася від 1948 року. До комуністичного перевороту більше ніж 80 відсотків населення східньої Словаччини були зайняті в сільським та лісовім господарстві. В 60-их роках одначе райони Пряшівщини перейшли сильну індустріалізацію, а населення одержало більше можливостей заробіткових праць. За недавніми статистиками тільки 30% людности працювало в лісовім та сільським господарстві, 27% в промисловості, 9.9% займалось будівництвом, а 4.5% працювало в торгівлі та в готельних і харчових підприємствах.¹⁰⁸

105. *The Tragedy of the Greek Catholic Church in Czechoslovakia*, Нью-Йорк, 1971, с. 29-69; M. Lacko, "The re-establishment of the Greek Catholic Church in Czechoslovakia", *Slovak Studies*, т. XI, Клівленд-Рим, 1971, с. 159-189.

106. I. Bajcura, "Vývoj a riešenie ukrajinskej otázky v ČSSR", *Socialistickou cestou k národnostnej rovnoprávnosti*, Братислава, 1975, с. 29-32.

107. P.R. Magocsi, *The Rusyn-Ukrainians of Czechoslovakia*, Відень, 1983, с. 54.

108. A. Kováč, "Postavenie občanov ukrajinskej narodnosti v Československu do druhej svetovej vojny, účast v národnooslobodzovacom boji a na vystavbe socialistickej spoločnosti", *Socialistickou cestou...*, с. 54-56; I. Čorný, "Úspešné riešenie sociálno-ekonomických problémov a životnej úrovne obyvateľstva ukrajinskej narodnosti v ČSSR", там же, с. 69-73.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Про початки праукраїнського життя на Пряшівщині ми старалися подати висновки останніх історичних розшуків та наукових інтерпретацій. Ці висновки коротко можна з'ясувати ось так: 1) східні слов'яни поселились на південних схилах карпат вже перед дев'ятим століттям; 2) вони тут жили своїм традиційним племінним життям; 3) підлягали болгарській державній владі; 4) були під впливом кирило-методіївського християнства; а 5) малярська держава не включила їх до свого устрою раніше, як у другій половині XIII століття.

Карпатські українці, не маючи своєї автономної шляхти, стали зорганізовані феодалною системою малярської держави. Ця феодална політика маляр одначе уможливила колонізацію нових українських емігрантів з-поза карпатських гір. В XIV-XV століттях постали цілковито нові поселення, виникли десятки нових сіл, які пізніше стали основою нових феодалних домен. Але феодалний лад не міг бути так легко впроваджений в українське поселення. Феодална влада мусіла звертати увагу на економічні особливості краю і мусіла вийти на зустріч населенню. Закарпатське населення довгий час користувалося спеціальними емігрантськими привілеями, з яких перше місце займало т.зв. „волоське право”. Тому-то й процес закріпачення українського населення був повільний і складний, повний конфліктів з селянською людністю.

Українське населення Південної Лемківщини чи пізнішої Пряшівщини у своїй клясовій боротьбі могло спертися тільки на одну інституцію — на свою Церкву. З галицьким переселенням багато православних священиків зайшло на Закарпаття, які старалися задержати свої зв'язки з ієрархією Київської митрополії, а в кінці XV століття появився в Мукачеві перший „руський” єпископ. Цей єпископ, за згодою угорських властей, одержав повну юрисдикцію над усіма русинами-українцями північної Малярщини.

Після Берестейської унії і мукачівські єпископи старалися перейти на унію, але семигородські протестантські князі їм цього

заборонили. Тому унія в середині XVII століття постала тільки на Південній Лемківщині і в Ужанській жупі, де власть Габзбургів забезпечувала існування Католицької Церкви. В 60-их роках XVII ст. княжий рід Ракоціїв перейшов на католицтво і під його покровом все населення Закарпаття прийняло унію.

Рід Ракоціїв у XVII столітті опанував всі найбільші посілости Закарпаття і старався забезпечити життя і посілости русько-українського населення. Закарпатці були вдячними підданими цього роду і підтримували його проти всіх зазіхань габсбурської влади. Зате цісарські війська, які після повстань Михайла Текелія та Франциска Ракоція II окупували Закарпаття, своїми репресіями та контрибуціями страшенно гнобили українське населення. Це гноблення було найгірше на Південній Лемківщині, де цісарські грабунки спричинили страшний голод, а за ним прийшли різні морові епідемії, які подесяткували населення.

Через унію закарпатський клир став більше освічений і набув привілеї та імунітет латинського священства, але зате втратив всі легальні зв'язки з Київською митрополією. Мадярська церковна влада, тобто мадярські латинські примаси, щоб не допустити Київську митрополічу юрисдикцію на Закарпаття, стали заперечувати існування Мукачівської єпархії, а мукачівського єпископа зробили тільки „ритуальним вікарієм” латинської ієрархії. Проти такого утиснення „руської віри” церковні провідники Закарпаття розпочали сильну боротьбу за волю і усамостійнення. У XVIII столітті майже всі найвідважніші борці за волю і усамостійнення походили з Південної Лемківщини. Вистачає нам згадати такі імена, як: Годермарський, Ольшавський та Брадач.

Врешті в 1771 р. ці борці за волю досягнули повне визнання та усамостійнення Мукачівської єпархії й наслідком того на Закарпатті запанував „золотий вік” в історії українського народу. Провідником цієї ери був єпископ Андрей Бачинський, який старався піднести не тільки релігійно, але і культурно та національно дух свого народу. За його доби всі українці-русини Південної Лемківщини, а головню русини спіської жупи, були передані Мукачівській єпархії, яка при кінці XVIII століття набрала колосальних розмірів. Це довело до її поділу, тобто до створення Пряшівської єпархії в 1818 році.

Створення нової Пряшівської єпархії піднесло місто Пряшів до нового культурного і релігійного центру українців на Закарпатті.

Цей центр був дуже активний і під веденням єпископів Тарковича та Гаганця став заборолом українського „Відродження”.

„Будитель” і літературний провідник Пряшівщини та цілого Закарпаття, о. Олександр Духнович, разом з єпископом Йосифом Гаганцем та політичним діячем Адольфом Добрянським після 1848-го року створив „Пряшевское литературное заведение”, яке видало першу українсько-руську антологію на Закарпатті „Поздравление Русинов”. Ця антологія, крім літературних творів місцевих русинів-українців, містила в собі також і політичну на національну ідеологію українського Закарпаття, яка домагалася за своїми автономними правами в давній Угорщині. В тому часі була надія на якусь самоуправу, бо австрійці підтримували всі національні меншини проти небезпечної гегемонії мадяр.

У 1867-ім році політична ситуація змінилася. Австрійська імперія потребувала підтримки мадяр і об’єдналася з ними в дуалітичну монархію Австро-Угорщини. Мадяри перебрали керму своєї держави і розпочали сильну асиміляційну політику супроти своїх національних меншин. Тому, що русини-українці творили найменшу національну меншість в Угорщині, стали першими жертвами „мадяризації”. Мадярська адміністрація поволі закрила всі українські школи і мадярську мову зробила одинокою урядовою мовою Закарпаття. Крім того, мадярська влада правом королівського патронату назначувала мадяронських кандидатів на українські єпископства, які розпочали непощадну мадяризацію клиру.

Національний і автономний рух між русинами-українцями, одначе, почав рости на еміграції. Кінцем XIX століття через економічну депресію багато пряшівщан виїхало до Америки. Ті емігранти в американській демократії знайшли себе і свою „русинську” національну ідентичність. Вони поверталися додому не тільки з матеріальним багатством, але також і з почуттям національної та соціальної гордості. В 1918 році це ясно показалося при рішенні „народних рад” Пряшівщини — вийти зі складу угорської держави!

Закарпаття в 1919 році прилучено до Чехословацької республіки, де сьогоднішня Карпатська Україна, тобто українці ужанської, березької, угоцької та марамороської жуп, отримали якусь обмежену самоуправу, але Пряшівщину підчинено словацькій адміністрації, яка рішила цілковито зісловачити все тутешнє українське населення. За часів першої Чехословаччини (1919-39) словаки не могли dokonати своїх плянів, бо Пряшівщина все мала підтримку Карпат-

ської України (Підкарпатської Русі) і культурний вплив української греко-католицької Церкви, але після розпаду Чехословаччини Карпатську Україну окупували мадьяри, а Пряшівщина знайшлася сама під націоналістичним утиском самостійної Словаччини. Замість мадяризації прийшла „словакизація”, яка старалася більше, ніж колись мадьяри, зденационалізувати пряшівське українське населення. Самостійна Словаччина не визнала українсько-руської національної меншости, відмовила їй права на школи та на власну політичну партію. Заборонила існування Руської Народної Ради, закрила газету „Пряшевская Русь” і обмежила діяльність Общества ім. Духновича. Та все-таки жертвенною працею інтелігенції та єпископа П. Гойдича захоронено деякі елементарні та середні школи і газету „Новое Время”.

Після закінчення Другої світової війни новий чехословацький уряд запевнив культурну та політичну автономію пряшівських українців. Але без Карпатської України Пряшівщина стала незначною меншістю в новій республіці. Новий комуністичний режим став переслідувати греко-католицьку Церкву та заводити новий соціалістичний лад у суспільне життя українського населення. Це негативно впливало на традиційну українську меншість, якої люди почали цуратись. Тому, в 1950 році тільки 46,339 осіб признавалося до українсько-руської національності. Новий пряшівський культурний орган, тобто Культурний Союз Українських Трудящих ЧССР в 1952 році почав гуртувати молодшу українську інтелігенцію, вислав молодших студентів на університети України і почав видавати різні публікації українською мовою. Їх активність ще побільшилася в 60-тих роках, коли піднісся науковий рівень зростаючої молоді інтелігенції. Хоч кількість українців до сьогодні не побільшується, то все-таки їх наукові та науково-дослідчі праці є подивугідними. Такі серії, як „Дукля” чи „Науковий Збірник Музею Української Культури в Свіднику” можуть займати поважне місце в українському науковому світі.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

ПРАЦІ:

- Байцура Т., *Закарпатоукраинская интеллигенция в России в первой пол. XIX века*, Пряшев: СПВ, 1971.
- Балагурі Е.А. -
Пеняк С. І., *Закарпаття — Земля слов'янська*, Ужгород: Карпати, 1976.
- Баран О., *Церква на Закарпатті в роках 1665-91*, Рим: Вид. Богословії, 1968.
- Баран О., *Єпископ Андрей Бачинський і церковне відродження на Закарпатті*, Йорктон: Вид. Логосу, 1963.
- Баран О., *Гомілетичні „Бесіди” Михайла Лучкая з 1830 року*, Вінніпег: УВАН, 1977.
- Баран О., *Питання Українського Патріархату в Шашкевичівській добі*, Вінніпег: РУОП УКЦ, 1974.
- Бача Ю., *Літературний Рух на Закарпатті середини XX століття*, Пряшів: СПВ, 1961.
- Бача Ю. -
Рудловчак О., *Хрестоматія Нової Закарпатської Української Літератури: Друга половина XIX сторіччя*, Братислава: СПВ, 1964.
- Бачинський Е., *Подкарпатская Русь за годы 1919-36*, Ужгород, 1936.
- Бескид, Н. А., *Карпатская Русь*, Пряшев, 1920.

- Бірчак В., *Літературні Стремління Підкарпатської Русі, Ужгород: Унію, 1936.*
- Боржава Ю., *Від Угорської Русі до Карпатської України, Филадельфія: Карпат. Голос, (Без дати).*
- Ваврик М., *По Василянських Манастирях, Торонто: Василянці, 1958.*
- Вайда М., *Великий Пробудитель Закарпаття, Филадельфія: Карпат. Голос, (Без дати).*
- Ванат І., *Нариси Новітньої Історії Українців Східної Словаччини.*
- Волошин А., *Спомини, Ужгород: Русин, 1923.*
- Волошин А., *Оборона Кирилики, Ужгород: Унію, 1936.*
- Волощук І., *Современная Украинская Литература в Чехословакии, Пряшев: СПВ, 1957.*
- Гаджега В., *Додатки до Історії Русинів і Руських Церквей в Бившій Земплинській Жупі, Ужгород: НЗТП, 1937.*
- Гаджега Ю., *Два исторических вопроса, Ужгород: ІОД, 1928*
- Гаджега Ю., *Історія Общества св. Василя Великаго, Ужгород: ІОД, 1925.*
- Гапак С., *Образотворче Мистецтво Українців Чехословаччини, Братислава: СПВ, 1975.*
- Гнатюк В., *Етнографічні Матеріали з Угорської Русі, Львів: ЕЗ, 1897-1900, т. I-III (III, IV, IX).*
- Грушевський М., *Історія України-Русі, т. I-X, Нью Йорк: Книгоспілка, 1954-58.*
- Даниляк М., *Галицькі, Буковинські, Закарпатські Українці в Революції 1848-49 років, Братислава: СПВ, 1972.*

- Добош С., *Адольф Іванович Добрянскій, Братислава: СКВЛ, 1956.*
- Добрянскій А., *О современном релігійно-політичеськом положеніи Австро-Угорської Руси.*
- Духнович А., *Твори, т.ІІ, Братислава: СПВ, 1967-68.*
- Еган Е., *Економічне положення руських селян в Угорщині, Львів, 1922.*
- Жовтень і Українська Культура, Збірник матеріалів, Пряшів: КСУТ, 1968.*
- Зеркаль С., *Національні і Релігійні відносини на Закарпатті, Нью Йорк: Гром. Слово, 1956.*
- Зілінський О., *Література Чехословацьких Українців, Братислава: СПВ, 1968.*
- Капішовський В., *Економічно-суспільний та культурний розвиток українського населення в Чехословацькій республіці та його перспективи, Пряшів: КСУТ, 1960.*
- Ковач А., *Деякі Проблеми Розвитку Української Літератури в Чехословащині, Пряшів: КСУТ, 1973.*
- Коломиєц І. Г., *Соціально-економічеськіє відносини и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия, т.ІІ, Томск: Томск. Университет, 1962.*
- Література Чехословацьких Українців, Братислава: СПВ, 1968.*
- Мацинський І., *Розмова сторіч, Братислава: СПВ, 1956.*
- Микитась В., *О. В. Духнович, Ужгород: Зак. Обл. Вид., 1959.*
- Микитась В., *Літературний Рух на Закарпатті другої половини XIX століття, Ужгород: ВУУ, 1965.*

- Микитась В., *Галузка могутнього дерева, Ужгород: Карпати, 1971.*
- Мицюк О., *Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі, Т.ІІ, Ужгород-Прага, 1936-8.*
- Мольнар М., *Словаки і Українці: причини до словацько-українських взаємин, Братислава: СПВ, 1965.*
- Мушинка М., *З глибин віків. Антологія усної народної творчості українців Східної Словаччини, Пряшів: СПВ, 1967.*
- Мушинка М., *Володимир Гнатюк — дослідник фольклору Закарпаття, Записки НТШ, Париж-Мюнхен, (1975) т.СХС.*
- Недзельський Е., *Очерк карпаторусской литературы, Ужгород: ПНС, 1932.*
- Ортоскоп, *Державні змагання Прикарпатської України, Відень, Нова Громада, 1924.*
- Панькевич І., *Нарис Історії Українських Закарпатських Говорів, Прага: ФУК, 1958.*
- Пап С., *Початки Християнства на Закарпатті, Філадельфія: УКЦ-ЗДА, 1983.*
- Пекар А., *Нариси Історії Церкви Закарпаття, Рим: ЗЧСВВ, 1967.*
- Пеняк І. С., *Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст., Київ: АН УРСР, 1980.*
- Петров А., *Древнейшия грамоты по истории карпаторусской церкви и иерархии 1391-1498 г., Прага: Орбіс, 1930.*
- Петров А., *Старая вера и уния в XVII-XVIII вв., Спелтербург, 1905.*

- Перени Й., *Из истории закарпатских украинцев (1849 - 1914)*, Будапешт: Акад. Кіадо, 1957.
- Протоколы Общого Собрания Подкарпатских Русских Рад и первых 5-ти заседаний Центральной Русской Народной Рады*, Ужгород, 1919.
- Ричалка М., *О. В. Духнович: педагог і суспільний діяч*, Братислава: СВКЛ, 1959.
- Ричалка М., *Олександр Духнович: Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 100-річчю з дня смерті (1865-1965)*, Пряшів: КСУТ, 1965.
- Роман М., *Шляхи літератури українців Східної Словаччини після 1945 р.*, Братислава-Пряшів: СПВ, 1979.
- Сабол С., *Голгота Греко-католицької Церкви в Чехословаччині*, Торонто-Рим: УДБ, 1978.
- Ставровський О., *Словацько-Польсько-Українське прикордоння до 18-го століття*, Братислава-Пряшів: СПВ, 1967.
- Терлецький В., *Угорська Русь и Возрождение сознания народности между русскими в Венгрии*, Киев, 1874.
- Чума А. - Боднар А., *Українська школа на Закарпатті та Східній Словаччині*, Пряшів: КСУТ, 1967.
- Штець М., *Літературна мова українців Закарпаття і Східної Словаччини після 1918.*, Братислава: СПВ, 1969.
- Angyal D., *Magyarország története II Mátyástól III Ferdinánd haláláig*, (Magyar nemzet története), Budapest: Atheneum, 1889
- Angyal D., *Kézsmárki Tököly Imre*, (magyar Történelmi Életrajzok) Budapest: Atheneum, 1888-9.
- Bajcura I., *Ukrajinská otázka v ČSSR*, Košice: Východoslov.vyd., 1967.

- Ballagi G., *Zemplén megye*, Budapest: MTA, 1893.
- Baran A., *De Processibus Canonicis Ecclesiae Catholicae Ucrainorum in Transcarpathia*, (Monumenta Ucrainae Historica, v.XIII), Romae: UCU, 1973.
- Baran A., *Metropolia Kioviensis et Eparchia Mukačoviensis*, Romae: AOSBM, 1960.
- Baran A.-Gajecy G., *The Cossacks in the Thirty Years War*, v.II, Rome: AOSBM, 1969-83.
- Bobák A., *De iure Patronatus Supremi quoad Ecclesiam Ruthenicam in Hungaria*, Roma: Pont. Inst. Hungaricum, 1943.
- Bonkáló S., *A magyar rutének*, Budapest: Pfeifer, 1920.
- Chaloupecký V., *Staré Slovensko*, Praha, 1923.
- Čorný M., *Socialistickou cestou k národnostnej rovnoprávnosti*, Bratislava: Pravda, 1975.
- Duchnovič A., *The History of the Eparchy of Prjašev*, (Translated and annotated by A.Pekar) Rome: AOSBM, 1971.
- Dvornik F., *Byzantine Missions among the Slavs*, New Brunswick: Rutgers U.Press, 1970.
- Fodor F., *Magyar föld - magyar élet*, Budapest, 1937.
- Gajecy G.-Baran A., — idem: Baran — Gajecy.
- Galgoczi K., *Magyarország, a Szerb Vajdaság s Bánság mezőgazdasági statisztikája*, Pest, 1855.
- Gáspár J., *A keleti szlávok antropológiája*, Ungvár: Karp.Tud. társaság, 1944.
- Géresi K., *A Nagykárolyi Grof Károlyi család okleveltára*, Budapest, 1897.

- Halaga O., *Slovenské osídlenie Potisia a východoslovenskí gréckokatolíci*, Košice: Svojina, 1947.
- Haraksim L., *K socialným a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1867*, Bratislava: SAV, 1961.
- Harasiewicz M., *Annales Ecclesiae Ruthenae*, Leopoli, 1862.
- Hodinka A., *A kárpataljai ruthének lakohelye, gazdaságuk és multjuk*, Budapest, 1923.
- Hodinka A., *A munkácsi görög-katholikus püspökség története*, Budapest: MTA, 1909.
- Hodinka A., *A munkácsi gör. szert. püspökség okmánytára*, Ungvár: Unio, 1911.
- Hóman B.-Szekfü Gy., *Magyar történet*, 8 vol., Budapest, 1928-34., in 5 vol. 1935-36.
- Kačur I., *Stručný prehl'ad histórie pravoslavnej cirkvi v bývalom Uhorsku a v Československu*, Prešov: Pravos. Bohos. Faculta, s.d.
- Karácsonyi J., *A magyar nemzet történeti joga hazánk területéhez a Kárpátoktól le az Adriáig*, Nagyvárad, 1916.
- Karácsonyi J., *Történelmi jogunk hazánk területi épségehez*, Budapest, 1921.
- Kosáry D., *Művelődés a XVIII századi Magyarországon*, Budapest: AK, 1980.
- Korbel J., *Twentieth Century Czechoslovakia*, New York: Columbia U. Press, 1977.
- Krpelec B., *Bardejov a jeho okolie davno a dnes*, Bardejov, 1935.
- Kubinyi J., *The History of Prjašiv Eparchy*, Rome: UCU, 1970.
- Lacko M., *Unio Užhorodensis Ruthenorum Carpathicorum cum Ecclesia Catholica*, Roma: OCA, 1955.

- Lacko M., *The Union of Užhorod*, Cleveland: Slov. Institute, 1968.
Also: *Slovak Studies*, vol. VI, (1966).
- Lacko M., *Sts. Cyril and Methodius*, Rome: Sts. C. & M. ed., 1969.
- Lacko M., *New Documents about Michael Manuel Olšavsky Bishop of Mukačevo (1743-67)*, Rome: PIOS, 1969.
- Lacko M., *Synodus Episcoporum Ritus Byzantini Catholicorum ex Antiqua Hungaria Vindobonae a. 1773 celebrata*, Roma: OCA, 1975.
- Lanckoronska K., *Studies on the Roman Slavonic Rite in Poland*, Rome: OCA, 1970.
- Lehoczky T., *Beregvármegye monografiája*, 3 vol., Ungvár, 1881-83.
- Lehoczky T., *Beregvármegye leirása*, Budapest, 1876.
- Lukinich E., *Documenta Historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*, Budapest: MTA, 1941.
- Maccartney C.A., *The Habsburg Empire 1790-1918*, New York: Macmillan, 1969.
- Magocsi P.R., *The Shaping of a National Identity*, Cambridge: Harvard U. Press, 1978.
- Magocsi P.R., *The Rusyn-Ukrainians of Czechoslovakia*, Wien: W. Braumüller, 1983.
- Magyar Statisztikai Közlemények*, vol. 67, Budapest, 1918.
- Márki S., *II Rákóczi Ferenc 1676-1735*, 3 vol., (Magyar Történelmi Életrajzok), Budapest: Atheneum, 1907-1910.
- Markus V., *L'incorporation de l'Ukraine Subcarpatique a l'Ukraine Sovietique (1944-5)*, Louvain: C,U,D'Etudes, 1956.

- Mayer M., *Kárpátukran (Ruszin) Politikai és Társadalmi Törekvések 1860-1910*, Budapest: AK, 1877.
- Mercati G., *Scritti d'Isidoro il Cardinale Rutheno*, Roma: Bibl. Vaticana, 1926.
- Niederle L., *Slovanské Starožitnosti*, 4 vol., Praha, 1924-5.
- Nagy Gy., *Grof Sztáray család oklevéltára*, Budapest, 1887.
- Pach Zs., (es Szerk. bizottság), *Magyarország Története*, 10 vol., Budapest: AK, 1984.
- Pekar B.(A), *De erectione canonica Eparchiae Mukačoviensis*, Rome: AOSBM, 1956.
- Pekar A., *Historical Background of the Eparchy of Priashev*, Pittsburgh: Byz. S. Press, 1968.
- Pekar A., *Bishop Paul P. Gojdich*, OSBM, Pittsburgh: Byz. S. Press, 1979.
- Pekar A., *Bishop Basil Hopko — Confessor of the Faith*, Pittsburgh: Byz. S. Press, 1979.
- Petrov A., *Narodopisná mapa Uher podle úředního Lexikonu osad z r. 1773*, Praha, 1924.
- Petrov A., *Neznámý rukopisný materiál pro historickou demografii Slovenska a Podkarpatské Rusi z r. 1864-5*, (F. Pesty Helység névtára), Praha: KCSN, 1926.
- Petrov A., *Sbornik Fr. Pestyho Helység Névtára — Seznam osad v Uhrach z r. 1864-5, jako pramen historicko-demografických údajů o slovenských a karpatoruských osadách*, Praha, 1927.
- Rácz I., *A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849-1914*, Budapest: AK, 1980.
- Stercho P.G., *Diplomacy of Double Morality*, New York: CRC, 1971.

- Szentpétery E., ed., *Anonimi Gesta Hungarorum*, (Scriptores Rerum Hungarorum) Budapest, 1937.
- Tagányi K., *Gyepü es gyepüelve*, ("Magyar Nyelv" series), Budapest, 1913.
- Tichý F., *Vývoj současného spisovného jazyka na Podkarpatské Rusi*, Praha: Orbis, 1938.
- Tragedy of the Greek Catholic Church in Czechoslovakia*, New York: Carpathian Alliance, 1971.
- Varsik B., *Osidlenie Kosickej Kotliny*, 3 vol., Bratislava: SAV, 1964-77.
- Welykyj A., *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia*, 2 vol., Romae: AOSBM, 1953-4.
- Zubek Th., *The Church of Silence in Slovakia*, Passaic, 1965.

СТАТТІ:

- Баран О., „Поділ Мукачівської Епархії”, в *Записках ЧСВВ*, (Рим, 1963) т.IV, ст.534-569.
- Баран О., „Синод у Відні 1773 року”, в *Записках ЧСВВ*, (Рим, 1960) т.III, ст.394-406.
- Баран О., „Питання Українського Патріархату в половині ХІХ-го століття”, *Логос* (Йорктон, 1962) т.XIII, ст.26-36.
- Баран О., „Козаки на Закарпатті 1619 р.”, *Український Історик*, (Нью Йорк - Мюнхен, 1970) р.VII, ст.76-81.
- Баран О., „Козаки під французьким прапором у куруцьким повстанні”, *Український Історик* (1973), р.X, ст.107-111.

- Бобак М., „Українська молодіжна преса в ЧССР у перші роки після визволення”, *Науковий Збірник МУКС, т. VII*, (Свідник-Пряшів-Братислава 1976) ст.95-135.
- Ванат І., „Боротьба українського населення Пряшівщини проти соціального та національного утиску”, „*Дукля*”, т. XIII, (Пряшів, 1965) ст.81-84.
- Ванат І., „Шкільна справа на Пряшівщині в період домюнхенської Чехословаччини”, *З минулого і сучасного українців Чехословаччини* (Педагогічний Збірник в Братиславі 1973) ч.3, ст.159-195.
- Ванат І., „Селянський Рух на Пряшівщині в першій половині 30-х років цього століття”, „*Науковий Збірник МУКС* (1976), т. VII, ст.177-203.
- Ванат І., „Чертіжнянсько-Габурське селянське заворушення на тлі революційної боротьби 30-х років”, *Записки Наукового Товариства КСУТ*, (Пряшів 1977) ч.4-5, ст.15-44.
- Геровській Г., „Историческое прошлое Пряшевщины”, у Збірнику *Пряшевщина*, Прага, 1948, ст.57-93.
- Геровській Г., „Народная речь Пряшевщины”, *Пряшевщина*, ст.94-145.
- Гнатюк В., „Русини Пряшівської Епархії і їх говори”, *Записки НТШ*, (Львів, 1900), т. XXXV, ст.1-70.
- Гнатюк В., „Словаки чи Русини? Причинок до вияснення спору про національність західних русинів”, *Записки НТШ*, (Львів, 1901), т.42, ст.1-81.
- Дуфанець Ф., „Общество им. А. В. Духновича”, *Пряшевщина*, ст.293-7.
- Жидовській І., „Пряшевская Русь в борьбе за свои права”, в збірнику: *Подкарпатская Русь за годы 1919-1936*, Ужгород, 1936, ст.87-91.

- Жовтень і українська культура*, (Збірник матеріалів з міжнародного симпозіуму) Пряшів: КСУТ, 1968.
- Капішовський В., „Спадщина капіталізму в області життєвого та культурного рівня населення Східної Словаччини”, *З минулого і сучасного Українців Чехословаччини*, (Братислава, 1973) ч.3, ст.34-63.
- Капішовський В., „Економічні передумови розвитку української культури в ЧССР”, в збірнику *Жовтень і українська культура*, ст.484-496.
- Кміщкевич Я., „1919-й рік на Закарпатті”, *Науковий Збірник МУКС*, (1969) т.4, ст.379-392.
- Ковач А., „Національна політика Словацької Республіки по відношенню до русинів-українців”, *Жовтень і українська культура*, ст.132-144.
- Ковач А., „Українці Східної Словаччини напередодні словацького народного повстання”, „*З минулого і сучасного українців Чехословаччини*”, ч.3, ст.196-216.
- Ковач А., „Становище закарпатських українців (русинів) і занепад першої ЧСР”, *Науковий Збірник МУКС*, (1972), т.6, ст.10-30.
- Ковач А., „Українці Пряшівщини і деякі питання Культурної політики Словацької Республіки”, *Науковий Збірник МУКС*, т.4, ст.401-412.
- Ковач А., „Визволення Пряшівщини”, *Науковий Збірник МУКС*, т.2, ст.413-424.
- Латта В., „О класификации украинских говоров”, *Бюлетень загальнодержавного діалектологічного семінару Кафедри української мови та літератури Пряшівського ФФ університету ім. Р. Й. Шафарика*, Пряшів, 1967, ст.57-76.
- Латта В., „Словацько-Українська мовна межа”, *Діалектологічний бюлетень АН УРСР*, Київ, 1962, ч.9, ст.15-30.

- Маєр М., „Закарпатські українці на переломі століть”, *Жовтень і українська культура*, ст.49-73.
- Мацинський І., „Східна Словаччина в закарпатоукраїнському культурному житті”, *Дукля* (Пряшів, 1968) т.16, ст.1-7, 129-139, 195-204.
- Мушинка М., „Листи І. Панькевича до В. Гнатюка”, *Науковий Збірник МУКС*, (1969) т.IV, ст.62-106.
- Мушинка М., „Іван Панькевич і Пряшівщина”, *Нова Думка*, (Вуковар, 1978) р.7/17, ст.49-56.
- Назаріів О., „Етнографічна територія угорських українців-русинів”, *Записки НТШ* (1911), т.102, ст.164-191.
- Недзельский Е., „Пряшевщина в литературных образах”, *Пряшевщина*, ст.164-238.
- Пам'ять Андрея Бачинского*, опубліковано у тижневику „Світ” від 16-го березня до 15-го червня 1868-го року. Правдоподібним автором був І. Дулишкович.
- Пекар А., „Василіяньська Провінція св. Миколая на Закарпатті”, *Записки ЧСВВ*, (1982) т.XI, ст.131-164.
- Пекар А., „Пряшівський Владика Йосиф Гаганець, візитатор оо. Василян”, *Записки ЧСВВ*, (1979), т.X, ст.379-393.
- Пеняк С. І., „До питання про час заселення східними слов'янами Верхнього Потисся”, у *Великий Жовтень і розквіт воз'єданого Закарпаття*, Ужгород: Карпати, 1970, ст.73-85.
- Петров А., „Каноническия визитации 1750-1767 гг. в вармедях Земплинской, Шаришской, Спишской и Абауйской”, *Науковий Збірник ТП*, (Ужгород, 1924) т.3 ст.104-135.
- Петров А., „Отзвук реформации в русском Закарпатьи XVI в.”, в *Věstník kralovské české společnosti nauk*, (Praha, 1923), ст.17-85.

- Подоляк І., „Матеріали з комплексного дослідження Старинської долини на Снинщині в 1975-1978 рр.”, *Науковий Збірник МУКС*, т.ІХ, ст.9-628.
- Ричалка М., „Педагогічні аспекти першого піонерського часопису Колокольчик-Дзвіночок та його місце в соціалістичному вихованні української молоді Східної Словаччини (1947-1950)”, *Записки Наукового Товариства КСУТ*, (1977), ч.4-5, ст.61-120.
- Рудловчак О., „Літературні стремління українців Східної Словаччини у 20-30-х роках нашого століття”, *Жовтень і українська культура*, Пряшів: КСУТ, 1968, ст.145-72.
- Рудловчак О., „Пряшівська літературна спілка Духновича і літературні проблеми”, *Дукля*, (1965), т.13, ч.1, ст.88-93, ч.2, ст.56-66, ч.3, 79-88, ч.4, ст.76-87.
- Терлецкий В., „Описание монастыря Краснобродскаго”, *Литературный Сборник Галицко-Русской Матицы*, Львов, 1870, ст.25-27.
- Томашівський С., „Угорські Русини у світлі урядової угорської статистики”, *Записки НТШ*, (1903), т.59, ст.1-46.
- Томашівський С., „Причинки до пізнання етнографічної території Угорської Русі”, *Записки НТШ*, (1905), т.67, ст.1-18.
- Томашівський С., „Угорщина і Польща на початку XVIII в.”, *Записки НТШ*, (1908), т.83, ст.89-133, т.84, ст.33-87, т.85, ст.43-80, т.86, ст.31-58.
- Фаринич А., „Об искусстве Пряшевщины, *Пряшевщина*, (Прага, 1948), ст.238-249.
- Хома В., „Умови розвитку української літератури Східної Словаччини після 1945 року”, *Жовтень і українська культура*, ст.536-540.

- Шандор В., „Едвард Еган і його Верховинська Акція”, *Український Історик*, (1977), т.53-54, ст. 109-117.
- Шлепецкий А., „Пряшевцы в Америке”, *Пряшевщина*, ст. 255-261.
- Шлепецкий А., „Историческое прошлое Маковицы и А. И. Павлович”, *Науковий Збірник МУКС*, (1965), т.1, ст.77-95.
- Штець М., „Розвиток українського правопису на Закарпатті і в Східній Словаччині”, *Науковий Збірник МУКС*, (1969), т.4/1, ст.279-292.
- Штець М., „З історії боротьби за літературну мову в Східній Словаччині”, *Науковий Збірник МУКС*, (1965), т.1, ст.259-278.
- Вайцурга І., “KSC a ukrajinská otázka”, *Z minuloho i súčasneho ukrajinciv Českoslovaččiny*, (Pedagogicny Zbirnyk) Bratislava: SPV, 1973.
- Вайцурга І., “Vývoj a riešenie ukrajinskej otázky v ČSSR”, in *Socialistickou cestou k národnostnej rovnoprávnosti*, (Zbornik studii) zostavil Dr. M. Corny, Bratislava: Pravda, 1975. pp.11-32.
- Baran A., “Progetto del Patriarchato Ucraino di Gregorio XVI” in *Analecta OSBM*, (Rome 1960) v.3, pp.454-475.
- Baran A., “Carpatho-Ukrainian (Ruthenian) Emigration 1870-1914”, *New Soil — Old Roots*, Winnipeg: UAAS, 1983, pp.252-275.
- Čorný I., “Uspešné riešenie sociálno-ekonomických problémov a životnej úrovne obyvateľstva ukrajinskej národnosti v ČSSR”, *Socialistickou cestou k národnostnej rovnoprávnosti*, (Bratislava, 1975) pp.59-75.
- Danilak M., “Styky halických a zakarpatských Ukrajincov v 2 polovici XIX storočia”, *Zovteť i ukrajinska kultura*, Prešov, 1968, pp.35-48.

- Dubay M., "Prehl'ad edičnej činnosti ukrajinských vydavateľstiev v ČSSR od oslobodenia roku 1945", *Socialistickou cestou k národnostnej rovnoprávnosti*, pp.152-158.
- Halaga O., "Hospodarsko-Společenský vývoj Šariša a Spiša ako pohraničia v 12-13 storočí" *Nové Obzory*, (Košice, 1961) n. III, pp.200-220.
- Halaga O., "Sol'né hrady v Potisi a ranofeudálne pohraničie", *Nové Obzory*, (1962) n. IV, pp.77-107.
- Haraksim L., "K otázke rusinsko-ukrajinského osídlenia na Východnom Slovensku", *Sbornik prací Filosofické fakulty Brněnské university*, r.historická, (Brno 1961) n.X, pp.142-148.
- Hodinka A., "Documenta Koriatoviciana et Fundatio Monasterii Munkacsiensis", *Analecta OSBM*, (Romae, 1949) v.I, pp. 339-359, 525-551, v.II, pp. 165-189.
- Kovač A., "Postavenie občanov ukrajinskej národnosti v Československu do druhej svetovej vojny, účasť v národnooslobodzovacom boji a na výstavbe socialistickej spoločnosti", *Socialistickou cestou k národnostnej rovnoprávnosti*, pp.33-58.
- Kovač F., "Literárne snahy spisovateľov ukrajinskej národnosti v ČSSR", *Socialistickou cestou k národnostnej rovnoprávnosti*, pp.142-151.
- Lacko M., "The forced liquidation of the Union of Užhorod", *Slovak Studies* (Rome, 1961) v.I, pp.145-185.
- Lacko M., "A Brief Survey of the history of the Slovak Catholics of the Byzantine-Slavonic Rite", *Slovak Studies*, (1963) v.II, pp.199-224.
- Lacko M., "Ad Diplomatarium eparchiae Mukačevensis Antonii Hodinka supplementa Vindobonensia", *Orientalia Christiana Periodica*, (Roma, 1957) V.XXIII, pp.332-353.

- Lacko M., "The Re-establishment of the Greek-Catholic Church in Czechoslovakia", *Slovak Studies*, (1971) v.XI, pp.159-189.
- Lanckoronska K., "Le vestigia del rito Cirillo-Methodiano in Polonia", *Antemurale* (Roma, 1954), v.I, pp.13-28.
- Lazar E., "Prispevok k otázke o Slovensko-Ukrajinských literárnych vzťahoch v 19 storočí", *Z dejin Československo-Ukrajinských vzťahov*, Bratislava: SAV, 1957, pp.382-
- Lehocky T., "Adalékok a kenézek intézményéhez", *Történelmi Tár* (Budapest, 1890), pp.155-173, 774-791.
- Lehocky T., "Adalékok az oláh vajdák, oláh es orosz kenézek vagy soltészek és szabadosok intézményéhez hazánkban", *Történelmi Tár* (1894),
- Machal J., "Podkarpatští Rusové a slovanské obrození", *Slovanský Sborník* (venovaný F. Pastrnkovi) Praha, 1923, pp.208-214.
- Maču P., "The present state of national consciousness among the Rusyns of Czechoslovakia", *Europa Ethnica*, (Wien: Univ. Verlag, 1974) Jahr. 31, Heft 3, pp.98-110.
- Magocsi P.R., "The Scubcarpathian Decision to unite with Czechoslovakia", *Slavic Review* (Seattle, 1975) v XXXIV, pp.360-381.
- Mayer M., "Skizmatikus parasztmozgalom Karpatalján a XX század elején", *Történelmi Szemle*, (Budapest: MTA, 1971) XV ev., n.1-2, pp.106-31.
- Mayer M., "Adatok a századforduló ruszin (karpátukrán) értelmiségnek elmagyarosodásához", *Történelmi Szemle*, 1977/2, pp.260-279.
- Mayer M., "Some aspects of the development of the national movement amongst the Ruthenes of Hungary", *Studies in East European Social History*, Leiden: Brill, 1977, v.I, pp.177-191.

- Mayer M., "A ruszinok (kárpatukranok) és a 1865 évi képviselőválasztás", *Századok*, (Budapest, 1974) 1974/4-5, pp.1142-1175.
- Mraz A., „Volanie Podkarpatskej Rusi”, *Slovaky i Ukraintsi*, Bratislava-Priašiv: SAV, 1965, pp.365-377.
- Niederle L., "Počátky Karpatské Rusi", *Narodopisný Věstník Československý*, (Praha, 1922) v.XV/2, pp.22-31.
- Niederle L., "Počátky slovanského osídlení na Podkarpatské Rusi", *Narodopisný Věstník Československý*, (1931) v.XXIV, pp.39-41.
- Papp Gy., "A munkácsi püspökség eredete", *Keleti Egyház*, (Miskolc, 1940) n.9, pp.175-183, n.10, pp.204-212, n.11, pp. 221-224.
- Papp Gy., "Adalekok De Camillis O.munkácsi püspök működéséhez", *Keleti Egyház*, (1941) n.5, pp.110-124.
- Pankevyč I., "Prešovskí Ukrajinci a Ukrajina v minulosti", *Věčná družba*, (Praha, 1955) pp.237-250.
- Pankevyč I., "Jazyková otázka v Podkarpatské Rusi", *Podkarpatská Rus*, ed. Chmelář-Klima-Necas, Praha: Orbis, 1923, pp.130-150.
- Pastor J., "Sidliskový výskum na Somatorskej hore r.1955", *Slovenská Archeologia*, (Bratislava, 1958) v.VI/2, pp.314-343.
- Pažur S., "O vývoji narodnostných pomerov na východnom Slovensku v jesenných mesiacoch roku 1938", *Nové obzory* (Prešov, 1968), v.X, pp.13-25.
- Pekar A., "Historical Background of the Carpatho-Ruthenians in America", *Ukrainian Historian*, (New York, 1976) year XIII, pp.87-102, year XIV, pp.68-84.
- Pekar A., "Restoration of the Greek Catholic Church in Czechoslovakia", *The Ukrainian Quarterly*, (New York, 1973) v.XXIX, n.3, pp.282-296.

- Pekar A., "Documents concerning the apostolic visitation of the Basilian Fathers in Transcarpathia (1856-1858)", *Analecta OSBM*, v.XIII, pp. 306-356.
- Pekar A., "Tribute to Bishop Joseph J.De Camillis, OSBM (1641-1706)", *Analecta OSBM*, v.XII, pp.374-418.
- Petrov A., "Narodnostní hranice Slováků a Karpatorusů mezi sebou a s Maďary v XVIII st. podle současných archivních údajů", *Česká Revue*, (Praha, 1924), v.17, pp.82-89.
- Petrov A., "Kdy vznikly ruské osady na uherské Dolní Zemi a vůbec za Karpaty?", *Český časopis Historický*, (Praha, 1923) v.XXIX, pp.411-442.
- Petrov A., "K otázce slovensko-ruské etnografické hranice", *Česká Revue*, (1923) v.XVI, pp.115-119, 234-243.
- Ratkoš P., "Vznik a osídlenie makovického hradného panstva do začiatku 17 storočia", *Príspevky k dejinám východného Slovenska* (Materialy zo IV sjazdu slov. historikov) Bratislava: SAV, 1964, pp.39-54.
- Ričalka M., "Rozvoj vzdelanostej úrovne ukrajinského obyvateľstva v ČSSR po roku 1945", *Socialistickou cestou k národnostnej rovnoprávnosti*, pp.76-104.
- Rudlovčák O., "K otázkam vzájomných kultúrnych stykov Slovákov a Zakarpatských Ukrajincov v polovici minulého storočia", *Sbornik Ševčenkovský FFUPJS*, (Bratislava, 1965), v.5, pp.149-165.
- Šiška S., "Slovánské sídliskové objekty v Hnojnom okr. Michalovce", *Archeologické rozhledy*, (Bratislava, 1964) v.XVI/4, pp.379-394.
- Tichý F., "Dejiny podkarpatsko-ruského literárneho spolku prešovského", *Slovenské Pohl'ady*, (Turch. Sv. Martin, 1924) v.40, pp.468-471.

- Uličný F., "Vznikanie cirkevného a šľachtického vlastníctva podý a osídlenie Šariša v 13 storočí", *Príspevky k dejinám východného Slovenska*, (Bratislava: SAV, 1964) pp.55-62.
- Uram P., "Rozvoj kultúry obyvateľstva ukrajinskej národnosti v období socialistickej výstavby", *Socialistickou cestou k národnostnej rovnoprávnosti*, pp.105-120.
- Uram P., "Vývoj ukrajinského školstva v rokoch 1948-1953", *Zovten i ukrains'ka kultura*, (1968) pp.523-533.
- Vanat I., "K niektorým otázkam zahraničného odboja zakarpatských Ukrajincov počas druhej svetovej vojny", *Zovten i ukrains'ka kultura*, (1968) pp.351-369.
- Varsik B., "Osídlenie Východného Slovenska do 14 storočia", *Príspevky k dejinám východného Slovenska*, (1964) pp.11-30.

СКОРОЧЕННЯ

АН УРСР	Академія Наук Української Радянської Соціалістичної Республіки
КСУТ	Культурний Союз Українських Трудящих
МУКС	Музей Української Культури в Свиднику
НЗТП	Науковий Збірник Товариства Просвіти
НТШ	Наукове Товариство ім. Шевченка
СПВ	Словацьке Педагогічне Товариство
ТП	Товариство Просвіти
УВАН	Українська Вільна Академія Наук
ЧСВВ	Чин св. Василя Великого
AK	Akadémiái Kiadó
AOSBM	Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni
OCA	Orientalia Christiana Analecta
SAV	Slovenská Akademia Vied
UAAS	Ukrainian Academy of Arts & Sciences in Canada
UCU	Ukrainian Catholic University

ПОКАЖЧИК СВІТЛИН

- Церква в Лімній (з 1753 р.) — 19.
Манастир у Красному Броді — 27.
Єпископ Й. Де Камілліс — 38.
Єпископ М. Ольшавський — 42.
Єпископ Г. Таркович — 55.
А. Добрянський — 59.
Єпископ Й. Гаганець — 72.
Пряшівський молитовник з 1917 р. — 80.
Мадярські війська на Пряшівщині 1919 р. — 85.
Пряшівське оголошення про еміграцію — 92.
Пряшівське „Руске Слово” — 95.
Єпископ П. Гойдич — 103.
„День Руської Культури” в Стропкові — 108.
Українські надписи в Свиднику — 111.

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ

А

Аба , рід 18.
Абауй, ком. 9, 50, 75, 82, 84.
Австрія 48, 51, 57, 62, 66, 69.
Австро-Угорщина 69, 81.
Америка 75, 78, 79, 84, 93.
Англія 99.
Андрейкович М., автор 54.
Андрій II, король 17.
Анжу, рід 21, 24.
Апафі М., князь 33, 36.
Аппоні А., мін. 79, 89.
Арпадовичі, рід 24.

Б

Бажани, село 93.
Байцура I., автор 113.
Байцура Т., автор 113.
Бакша, рід 18.
Баліца і Драг, воєводи 25.
Балкан 17, 20, 21.
Баллагі Г., автор 77.
Балудянський М., проф. 9, 53.
Банфі Д., мін. 77.
Банська Шавниця, місто 61.
Барбареум, кол. 56.
Бардіів (Бардійов) 17, 18, 83,
90, 98.
Баркоці Ф., еп. 41.
Баторі С., княгиня 31.
Бача Ю., автор 113.

Бачванці 96.
Бачинський А., еп. 8, 43-48,
52-55, 60.
Бейла III, король 14.
Бейла IV, король 24, 25.
Бельгія 93.
Бенедиктов А., автор 63.
Бенеш Е., пол. 87, 100.
Берег, ком. 20, 29, 35, 62, 84.
Берестейська Унія 28, 29.
Бескид А., пол. 83, 84, 85, 87, 91.
Бескид А., автор 83.
Бескид Н., автор 73, 83, 100.
Бетлен Г., князь 30, 32.
Білевич М., проф. 53.
Бізанцій Г., еп. 41, 44.
Бісс-Капішовська Е., мист. 113.
Бобринський В., пол. 79.
Богаті-Радвань, рід 18.
Боган (Богем), ген. 34.
Богдан, воєвода 25.
Болгарія 17.
Бонкало Ш., автор 13.
Бонько М., пол. 104.
Боржава, ріка 15.
Боролич Ю., автор 113.
Боршод, ком. 50, 84.
Бочкай С., князь 32.
Брадач, М., еп. 47, 48, 49.
Бранкович Ю., князь 25.
Братислава, місто 73, 100, 103,
105, 112.

Бродій А., пол. 90, 98, 101.
Буковина 21, 56, 60.

В

Вагилевич І., автор 57.
Вагендріссел, село 47.
Валій І., еп. 70, 74.
Вальковський І., проф. 54.
Ванат І., автор 113.
Варадинське єписк. 49, 50.
Варлох Т., свящ. 96.
Варсік Б., автор 15.
„Верховинська Акція” 77.
Верхадський І., автор 73.
Вечеї М., шляхт. 47.
Вигорлат, гора 15.
Винний, село 22.
Винницький Ю., митр. 39.
Вислободський Ю. 64.
Вислоцький Д., пол. 83.
Вислоцький І., автор 63, 64.
Витовт, князь 25.
Вишній Орлик, село 96.
Відень, місто 8, 30, 35, 48, 58,
61, 99.
Войтковський, 66.
Володислав І, король 26.
Володислав ІІ, король 26.
Волинь 56.
Волоське Право 20.
Волохи 20, 22.
Волошин А., пол. 5, 73, 86, 101.
Волошиновський Й., еп. 36.
Волощук І., автор 99.
Вранов, село 98.

Г

Габсбурги, рід 28, 31, 32, 36.
Гаврилович Р., еп. 36.
Гаджега В., автор 14.
Гайду-Дорог, місто 79.
Галага О., автор 15.

Галичина 17, 21, 23, 29, 37, 56,
60, 61, 64, 66, 89, 97, 107.

Гапак С., мист. 99.

Гараксим Л., автор 113.

Гарний В., автор 113.

Гетьманівці, село 46.

Гендер-Суходольський І. 73, 99.

Гернад, ріка 15, 17.

Гиральтівці, село 98.

Гиряк М., автор 113.

Гітлер А., пол. 99.

Глінка А., пол. 98.

Годермарк, місто 45, 46.

Годермарський І., свящ. 39,
40, 41.

Годжа М., мін. 100.

Годинка А., автор 13, 16, 24, 27,
40, 73.

Головацький Я., автор 57, 64.

Гольниці, село 47.

Гопко В., еп. 110.

Горняк В., пол. 102.

Гостиняк С., автор 113.

Гнатюк В., автор 73.

Гнойний, село 16.

Грабовець, село 18.

Грабське, село 18, 96.

Грегорівці, село 18.

Григорій XVI, папа 57.

Грушевський М., автор 14.

Грушевський монастир 25.

Гуменне, містечко 78, 83, 90,
98, 106.

Гуменська Домінія 19.

Гуца-Венелин Ю., автор 9, 53.

Г

Габолт, село 18.

Гаганець Й., еп. 60, 63, 64, 71.

Галгоці К., автор 76.

Гашпар Й., автор 13.

Гемер, ком. 9, 25, 41, 50, 75, 84.

Геровський А., автор 79.
Геровський Ю., автор 79.
Гойдич П., еп. 94, 97, 100, 101,
103, 104, 110.
Гойдич С., автор 105.
Гренджа-Донський В., автор
105, 113.

Д

Данило, князь 25.
Данилович-Коритнянський І.,
автор 72.
Данько О., свящ. 96.
Дарані І., мін. 77.
Дасей В., автор 113.
Де Каміліс Й., еп. 37, 39.
Дідицький Б., автор 63, 64.
Добош С., мист. 99.
Добровський Й., проф. 56.
Добрянська А. К., автор 63.
Добрянський А., пол. 9, 50, 58,
60, 61, 62, 63, 64, 65, 71, 73.
Добрянський В., автор 64.
Довгович В., автор 54, 60.
Долгай, рід 27.
Домінікани 47.
Дубай В., автор 105.
Дубинне, село 18.
Дубчек А., пол. 113.
Дудинський М., проф. 53.
Дудрович А., проф. 53.
Дукля, перехід 106.
Дунай, ріка 15.
Духнович О., автор 9, 60, 62,
63, 64, 65, 66, 71, 89.
Другет, рід 18, 28, 29, 30.
Дехтерев О., еп. 110.

Е

Еган Е., пол. 77.

Ж

Жаковци, село 47.
Жаткович Ю., пол. 73, 86, 87, 91.
Жидовський П., пол. 98, 100.
Жигмонд, король 25.
Жупчани, село 18.

З

Завадка, село 47.
Заленський Л., митроп. 39.
Заполя Іван, король 28.
Земанчик І., проф. 53.
Земплин, ком. 9, 15, 18, 20, 25,
28, 29, 31, 36, 41, 50, 58,
62, 74, 75, 76, 82, 84, 87,
89, 91.
Змова Вешеленія 33.
Зняцево, село 16.
Зозуляк В., автор 113.
Зріні Ілона, княг. 34.
Зубрицький Д., автор 98, 99, 105.

І

Іванчов Ф., автор 99, 113.
Ізидор, митроп. 26.
Інсбрук, місто 73.
Італія 28, 99.

Й

Йосиф II, імпер. 44, 45, 58.

К

Камінський П., свящ. 37, 39, 40.
Камінці, село 47.
Канюк М., свящ. 45.
Карабелеш А., автор 73, 99.
Караффа, ген. 36.
Карачоні Я., автор 13.
Карло Роберт, король 24, 28.
Каролі М., мін. 81.

Карпати 9, 13, 15, 18, 21, 23, 34.
Келлер П.З. 65.
Кизак І. 90, 100.
Кизак Й., автор 105.
Київський Митрополит 28, 29,
32, 39.
Кимак І. 74.
Киндя І., автор 105.
Кирило і Методій
(християнство) 16, 17, 23.
Ковач А., автор 113.
Ковач Ф., автор 113.
Козаки 30, 34.
Койшів, село 46.
Колонич Л., кард. 37.
Комарів, село, 18.
Комарно, місто 100.
Корвін (Гуняді) Матгіас,
король 26.
Корятович Т., князь 25, 27.
Косовицький Т., свящ. 30.
Костюк Ю., автор 113.
Кошиці, місто 46, 47, 48 84, 100.
Коятинці, село 18.
Кралицький А., автор 9, 72.
Красне, село 17.
Красний Брод, монастир 26, 29,
30, 96.
Крижевацька єпархія 49, 96.
Кричфалушій Г., педаг. 54.
Крупецький А., єп. 29.
Кукольник В., проф. 53.
Кульчицький П., свящ. 37.
Кун Бейла, мін. 86.
Курима, село 18.
Куртяк І., пол. 90.
Куруци 32, 34, 35, 36.
Кусько А., автор 105.
Кутка І., свящ. 48, 49, 54.

Л

Лабанц О., автор 63.
Лаборець (Лабірец), ріка 15.

Ладомірово, село 96.
Лажо Ю., пол. 91, 96.
Лазаревич С., князь 25.
Лазорик Ф., автор 99, 113.
Ланггофер К., автор 63.
Латориця, ріка 15.
Латта В., автор 113.
Левицький О., автор 57.
Легоцький Т., автор 14.
Липницький І., свящ. 37.
Липтовський св. Мартин 81.
Ліпнік, село 46.
Літманівці, село 47.
Лодій П., проф. 9, 53.
Ломний, село 22.
Ломоносов М., автор 54, 55.
Лугош М., автор 99.
Лука Превитер 26.
Лучкай М., автор 54, 56, 57, 60.
Любимов А., автор 113.
Людовик І, король 21, 24, 25.
Людовик ІІ, король 27.
Людовик ХІV, фр. король 34.
Львів, місто 61, 72.

М

Мадяри 13, 14, 19, 20, 23, 27, 32,
35, 41, 47, 48, 49, 53, 60,
61, 70, 101.
Мадярщина 7, 8, 18, 19, 20, 24,
25, 26, 27, 28, 30, 31, 37,
43, 48, 51, 53, 54, 58, 61,
62, 64, 65, 69, 70, 71, 75,
77, 81, 82, 94, 95.
Маковецька домінія 19.
Максименко В., архиманд. 96.
Мальців, село 18.
Мараморш, ком. 8, 20, 25, 29,
33, 34, 35, 52, 62, 81, 84.
Мараморш-Сигіт, місто 83.
„Марамороський процес” 79, 95.
Мардетово, село 47.

Марія Тереса, королева 42, 43,
51, 58.
„Маркія Рутенорум” 14.
Масарик Т. Г., през. 84, 95.
Маурокордато Т., еп. 36.
Мах Ш., мін. 101.
Мацинський І., автор 99,
105, 113.
Мачик К., автор 99.
Медзани, село 18.
Межилаборці, село 71, 83, 96,
98, 100, 104, 106.
Методій св. 17.
Микий Д., мист. 99.
Микий І., автор 99.
Михайлівці, місто 22, 98.
Мицюк О., автор 14, 18, 20, 36.
Могильницький А., автор 57.
Могач, битва 27.
Мокролуг, село 18.
Молдавія 21, 25.
Молчаній І. 74.
Мольнар М., автор 113.
Мольнар Л., авторка 113.
Мондич Е. мист. 99.
Мондок І., пол. 74.
Моравія 16, 17, 93, 102, 109.
Моравчик І., автор 63.
Москва, місто 107.
Мукачів, місто 24, 25, 26, 35, 36,
37, 39, 43, 49, 72, 86, 107.
Мукачівська єпархія 7, 24, 26,
31, 32, 36, 39, 40, 41, 43,
45, 46, 47, 48, 49, 50, 51,
57, 77, 80.
Мукачівський монастир 25, 26,
29, 30, 31.
Мушинка М., автор 113.

Н

Найман Д., автор 63.
Народні Ради 61, 82, 83, 84, 85,
86, 87, 101.

Невицька І., авторка 98, 99.
Невицька М., авторка 63.
Невицький Е., свящ. 82, 85.
Нідерле Л., автор 14.
Німеччина 99, 102, 105.
Німці 19, 20.
Новак І., автор 105.
Новак С., еп. 80, 82, 95, 96.
Нодь М., автор 63, 64.
Носак-Незабудов В. 65.
Носак Т. 65.
Нярадій Д., еп. 89, 96, 97.

О

Общество А. Духновича 99,
104, 105.
Общество св. Василя 66, 71.
Общество св. Івана
Хрестителя 66.
Олександр VIII, папа 37.
Олька, село 102.
Ольшавиця, село 41, 42, 46, 47.
Ольшавський М., еп. 41, 42.
Ольшинково, село 96.
Ондава, ріка 15.
Оркуцани, село 18.
Орлай І., автор 53.
Орябине, село 47.
Осадне, село 96.
Осадця І., автор 57.
Островани, село 18.
Остуня, село 47.

П

Павлович А., автор 9, 53, 63, 72,
89, 90.
Палощі М., шлях. 25.
Панкович С., еп. 70.
Папп А., еп. 70.
Париж, місто 83, 85, 87.
Пастелій І., еп. 47.
Перемиська єпархія 46, 47.

Перені, рід 18, 22.
Петров А., автор 13, 15, 16, 28.
Петрович Партеній, єп. 30, 31.
Пийч, місто 73.
Повчій А., єп. 49.
Подгаєцька Т., автор 63.
Поливка І., автор 73.
Польща 17, 28, 30, 33, 38.
Попович В., єп. 60.
Попович Д., інспек. 52.
Попович К., проф. 53.
Попрад, ріка 9, 15, 101.
Попрадов Ю., автор 89, 90.
Порач, село 47.
Потисся 14, 15, 17, 18.
Прага, місто 85, 100, 101.
Прагендорф, село 47.
Прокопчук І., автор 105.
Пряшів, місто 9, 16, 18, 22, 36,
39, 45, 48, 50, 57, 60-65,
70, 71, 81, 83, 86, 90, 97,
98, 100, 102, 104.
Пряшівська єпархія 7, 9, 26, 48,
50, 56, 57, 62, 71, 74, 80,
89, 96, 97, 104.
Пешак І., автор 98, 99, 100, 101.

Р

Радванка, передміст. 16.
Радома, село 18.
Ражняни, село, 18.
Раковський І., автор 64, 66.
Ракоці Франциск І, князь 31, 33,
34, 38.
Ракоці Франциск ІІ, князь 32, 33,
36, 38, 39, 40.
Ракоці Юрій І, князь 30, 32, 33.
Ракоці Юрій ІІ, князь 31, 33.
Раславиці, село 18.
Рейпаш, село 46.
Ремета, село, 47.
Рим, місто 31, 39, 42, 43, 50, 80,
96, 97, 104.

Ричалка М., автор 113.
Ріпа І., автор 54, 63.
Рожнявська дієцезія 47.
Розгоні, рід 18.
Розтоки, село 102.
Росія 56, 71, 73, 83, 96.
Ростислав, князь 24.
Рубій А., автор 63.
Рудлов, село 61.
Рудловчак О., автор 113.
Румуни 8, 20, 49.
Руриківці, рід 24.
Руський Керестур, місто 96.

С

Сабінов, село 18, 98.
Саболь С., автор 99, 105.
Салан, вол. 15.
Сан Жермен, місто 87.
Сатмар, ком. 8, 49.
Свалява, село 83.
Сведлер, село 47.
Свидник, село 83, 96, 100, 113.
Світлиці, село 96.
Седлак А., автор 90.
Секчова, ріка 15.
Семигород 20, 28, 30, 32, 33, 62.
Сибір 107.
Симко А., пол. 102, 104.
Скрентон, місто 84.
Слабек К., єп. 44.
Славік М., адм. 89.
Сливник, село 18.
Словаки 7, 91, 94, 101, 102, 104.
Словаччина 7, 8, 9, 15, 16, 17, 23,
30, 34, 35, 84, 86, 88, 89,
91, 93, 96, 100, 101, 102,
104, 105, 106, 109, 113.
„Словенска Матіца” 65.
Словінка, село 44, 45, 46, 47.
Смильно, село 18.
Сніна, село 78, 98.
Собранці, село 98.

Сова П., автор 99, 100.
Сомотор, село 16.
Спиш (Спіш), ком. 7, 8, 9, 15, 17,
18, 28, 29, 31, 33, 35, 41,
44, 46, 47, 48, 50, 62, 74,
75, 81, 82, 84, 87, 89, 91.
Списький Щавник, село 17.
Ставровський І., педаг. 54.
Ставровський О., автор 113.
Ставровський-Попрадов Ю.,
автор 72.
Стакчин, село 96, 102.
Стара-Любовня, село 81, 82.
Стараї, рід 27.
Стрипський Г., автор 73.
Стропків, село 19, 22, 30, 78, 83,
98, 106.
Строчани, село 18.
Сулин, село 47.

Т

Тарасович, В., еп. 29, 30, 31.
Таркович Т., еп. 9, 50, 54, 55, 56,
57, 66.
Тегель, село 47.
Текеле, рід 18.
Текелі Е., князь 34, 35, 36.
Телекі М., шлях. 34.
Тиса, ріка 9, 15, 93, 101.
Тіса К., мін. 76.
Тісо Й., през. 100, 101.
Токаїк, село 106.
Толчва, рід 18.
Торіса, ріка 15.
Торіска, село 47.
Торна (Турня), ком. 9, 41, 50, 75.
Топля, річка, 15.
Тополя, село 62.
Требішов, місто 98.
Трочани, село 18.
Тулчик, село 18.
Туреччина 32, 33.

Турки 27, 32, 35.
Турчанський св. Мартин 84.

У

Угорщина — гляди Мадярщина
Угоча, ком. 20, 29, 35, 62, 81, 84.
Уж (Уг), ріка і ком. 15, 20, 28,
29, 35, 50, 52, 62, 75, 84,
87, 91, 102.
Ужгород, місто 9, 15, 44, 48, 57,
62, 66, 71, 72, 81, 86,
88, 100.
Україна 82, 83, 86, 101, 113.
Улічний Ф., автор 18.

Ф

Фаринич О., автор 99, 100.
Федор П., автор 73, 99.
Федорович А., автор 63.
Феделешій Й., пол. 91.
Фенцик С., пол. 100.
Фердинанд І, король 28, 30.
Філядельфія, місто 84.
Фірцак Ю., еп. 77.
Фогарашій І., проф. 54.
Фодор Ф., автор 13.
Фолкмар, село 47, 75.
Франко М., автор 105.
Францискани 48.
Франциск І, імпер. 50.
Франц-Йосиф, імпер. 61.
Франція 93, 99.
Французи 34.
Фріц Г., пол. 102.
Фюзир, замок 25.

Х

Хабур, село 93.
Халоупецький В., автор 14.
Ханат І., автор 99.
Хмельове, село 17.

Хмінянська Нова Весь, село 18.
Хорвати 62.
Хуст, місто 34, 81.

Ц

Цімбора Ю., автор 113.
Цудар, рід 18.

Ч

Чертежня, село 71, 93.
Чехи 84, 87, 99, 100, 107.
Чехія 93, 102, 109.
Чехословаччина 5, 81, 83, 84, 86,
87, 88, 90, 91, 94, 95, 99,
102, 105, 107, 108, 113, 114.
Чичванська домінія 19.
Чоп, село 88.
Чорний А., проф. 53.
Чургович І., проф. 54.

Ш

Шариш, ком. 9, 15, 17, 18, 22,
23, 29, 31, 35, 38, 41, 48,
50, 58, 62, 74, 75, 76, 82,
84, 87, 89, 91.

Шашкевич М., автор 57.
Шлепецький А., автор 113.
Шмайда М., автор 105, 113.
Шолтис Т., автор 63.
Штець М., автор 113.
Штилиха А., автор 105.

Щ

Щавницький М., проф. 53.

Ю

Югасевич І., автор 54.
Югославія 96.

Я

Ягерський, лат. єп. 44.
Якубово, село 47.
Якушіч Ю., єп. 31.
Ялова, село 96.
Ямборський В., свящ. 45.
Янкура А., автор 63.
Янович П., автор 63.
Ястраб'є, село 93.

ЗМІСТ

Від Автора	5
Вступ	7
ЧАСТИНА ПЕРША: Пряшівщина від початків до 1867 р.	
Початки Південної Лемківщини	13
Початки церковного життя та унія на Південній Лемківщині	23
Південна Лемківщина в часі повстань Емерика Текелія та Франциска Ракоція II	32
Боротьба за церковну незалежність та повстання Пряшівської Епархії	41
Українське (Руське) відродження на Пряшівщині	51
Революція 1848 року	60
ЧАСТИНА ДРУГА: Пряшівщина від 1867 до 1982 р.	
Доба мадяризації	69
Революційні часи (1918-1919)	81
Доба першої Чехословацької Республіки, 1919-39	88
Розпад Чехословаччини та ера Словацької держави (1938-45)	99
Ситуація після Другої світової війни	106
Під комуністичним режимом	109
Заключення	115
Використана література	119
Скорочення	139
Показчик світлин	140
Показчик імен і назв	141
Зміст	149